

Het Gallo-Romeins Museum in Tongeren

Een initiatief van de provincie Limburg

Openbaar Kunstbezit
in Vlaanderen
tweeëndertigste jaargang
juli/augustus/september
1994
nr 3
driemaandelijks tijdschrift
voor inwijding in
de beeldende kunsten
door reproducties, teksten
en radiouitzendingen
onder auspiciën van
de Vlaamse provincies
en i.s.m. de BRTN
Afgiftekantoor: Tielt

Met zijn modernistisch zakelijk volume geeft het nieuwe museumgebouw een monumentale allure aan dit gedeelte van de stadskern van Tongeren. De transparantie van de voorgevel suggereert gelaagdheid en structuur, onthult interieur en inhoud. Aan het einde van zijn bezoek aan de publieke collectie staat de bezoeker terug voor de glazen wand. Het cultuur-historische verhaal van Tongeren en Haspengouw zet zich aan de andere zijde van de doorzichtige wand spontaan voort.

Inhoudsopgave

Woord vooraf door Piet Schiepers	83
Het nieuwe Gallo-Romeins Museum: architectuur en presentatie door Clemens Guido De Dijn	83
Het Gallo-Romeins Museum te Tongeren: de geschiedenis van een collectie en een museum door Robert Nouwen	88
Het geheim van de dodecaëder door Stijn Coninx	89
Limburg: een boeiende verscheidenheid in reliëf, waterlopen en bodemrijkdom door Christian Casseyas & Guido Creemers	90
Jagers, landbouwers, heersers. De prehistorie van Limburg in een notedop door Guido Creemers	91
Onder de heerschappij van Rome door Robert Nouwen	101
Op weg naar de middeleeuwen: de Merovingische cultuur in Limburg door Robert Nouwen	111
De studiecollectie door Guido Creemers & Caroline Vandegehuchte	113
Het rijke cultuurlandschap van Haspengouw door Clemens Guido De Dijn	114

Auteursidentificaties

Christian Casseyas studeerde archeologie aan de Katholieke Universiteit Leuven.
Stijn Coninx studeerde filmregie aan het H.R.I.T.C.S., hogeschool voor audiovisuele communicatie in Brussel. Hij is regisseur.
Guido Creemers studeerde archeologie aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij is provinciaal archeoloog bij het Provinciebestuur van Limburg en wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
Clemens Guido De Dijn studeerde kunstgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij is opdrachtgever Monumentenzorg bij het Provinciebestuur van Limburg.
Robert Nouwen studeerde Oude geschiedenis en archeologie aan de Katholieke Universiteit Leuven en is doctor in de geschiedenis. Hij is diensthoofd van het Gallo-Romeins Museum te Tongeren.
Caroline Vandegehuchte studeerde archeologie en monumentenzorg aan de Katholieke Universiteit Leuven.

Gallo-Romeins Museum Tongeren

Praktische informatie

Kielenstraat 15
3700 Tongeren

Tel. 012/23.39.14-15
Fax. 012/39.10.50

Openingsuren

- Dinsdag, vrijdag, zaterdag, zondag: doorlopend van 10 tot 18 uur.
- Woensdag, donderdag: 10 tot 21 uur.
- Maandag: 12 tot 18 uur.

Toegangsprijzen per persoon

- Volwassenen 200 fr.
- Kinderen 7-14 j. 75 fr.
- Tot 7 j. gratis
- Klassen L.O. & S.O. 75 fr.
- Gezinskaart 400 fr.
- Groepen (per persoon) 150 fr.
- Kaarthouders 150 fr.

Rondleidingen op aanvraag

Permanente bruiklenen

Het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium; het Laboratorium voor Prehistorie (KUL); de Stad Tongeren; de Gemeente Meeuwen-Gruitrode; de Hr. M. Bosmans (Kinrooi-Molenbeersel); de Hr. R. Drijvers (Meldert); de Hr. E. Franco (Opglabbeek); de Hr. R. Jamar (Schaffen-Diest); Mevr. Keunen-Dubois (Bilzen); de Hr. N. Knevels (As); de Hr. B. & J. Neyens (Wijsheiden-Plokkrooi); de Hr. P. Vangeel (Schulensbroek, Herk-de-Stad); Mevr. M. Vanhemel-Martens (Meeuwen); de Hr. G. Loumaye (Bouge); de familie Verwilghe (Hasselt).

Restaurants

Het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium; Stadsontwikkeling en Grondzaken, Sectie Archeologie, Maastricht; Restauratie-werkplaats Jo Kempkens & Co, Roermond.

Herkomst van de illustraties

Daniels Eddy, Hasselt: blz. 1 (inzet), 4 (links), 5 (boven), 7 (boven), 7 (onder), 22-23, 30, 40

Heleven, Sabine: blz. 12-13 (boven), 12 (midden), 12 (onder), 14 (onder), 15, 16 (boven), 16 (onder), 17, 19 (boven), 19 (onder), 20, 27 (boven), 31, 32-33

Lautwein Rainer: blz. 1 (cover), 5 (onder)

Kellens Stefan, Hasselt: blz. 21, 24, 25, 34-35, 35 (links), 36-37, 36 (links), 36 (rechts), 37, 38-39 (boven), 38-39 (onder), 39 (rechts)

Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel: blz. 26-27, 27 (onder), 28

Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren: blz. 11

Provinciaal Gallo-Romeins Museum, Tongeren: blz. 9 (rechts)

Scheepers Marc, Hasselt: blz. 8-9, 29 (rechts)

Vandenderen: blz. 4 (plan)

Vormgeving

Rob Buytaert
Annemie Vandezande

Correctie

Jacques Nonneman
Els Peeters

Eindredactie en productie

Rudy Verduyck
Marc Devos
Geert Verstaen

Druk

Drukkerij Erasmus, Wetteren

De fotogravure voor dit nummer werd vervaardigd door

Kortrijksesteenweg 1142A
9051 Sint-Denijs-Westrem
09/220.40.40

Lid van de Unie
van de Uitgevers van
de Periodieke Pers

Woord vooraf

De voorliggende brochure wil u een introductie bieden tot een bezoek aan het Gallo-Romeins Museum te Tongeren. U vindt in deze brochure teksten over het basisconcept van het nieuwe museum en over de wijze waarop architecten, vormgevers, wetenschapsmensen en kunstenaars dit concept gestalte gaven. U zal dan ook geconfronteerd worden met een veelheid aan inhoud. Een bezoek ter plaatse zal u tonen dat informatie en sfeer, architectuur en scenografie, wetenschap en kunst elkaar versterken en er afwisselend voor- en achtergrond zijn.

Dit museum wil beantwoorden aan een dubbele opdracht: mensen introduceren in de zeer verscheiden wereld van de archeologie en hen tegelijk uitnodigen tot een kennismaking met de regio. Een regio die niet alleen archeologisch interessant is. Zij biedt u een samenhangend aanbod van oude kerken, kastelen, historische parken en belangrijke historische kernen als Maaseik, Hasselt, Borgloon en Sint-Truiden. Op een boogscheut van Maastricht, Aken en Luik en met een gastronomie die haar gelijke niet kent.

Graag heet ik u dan ook van harte welkom in Tongeren.

Piet Schiepers
Gedeputeerde

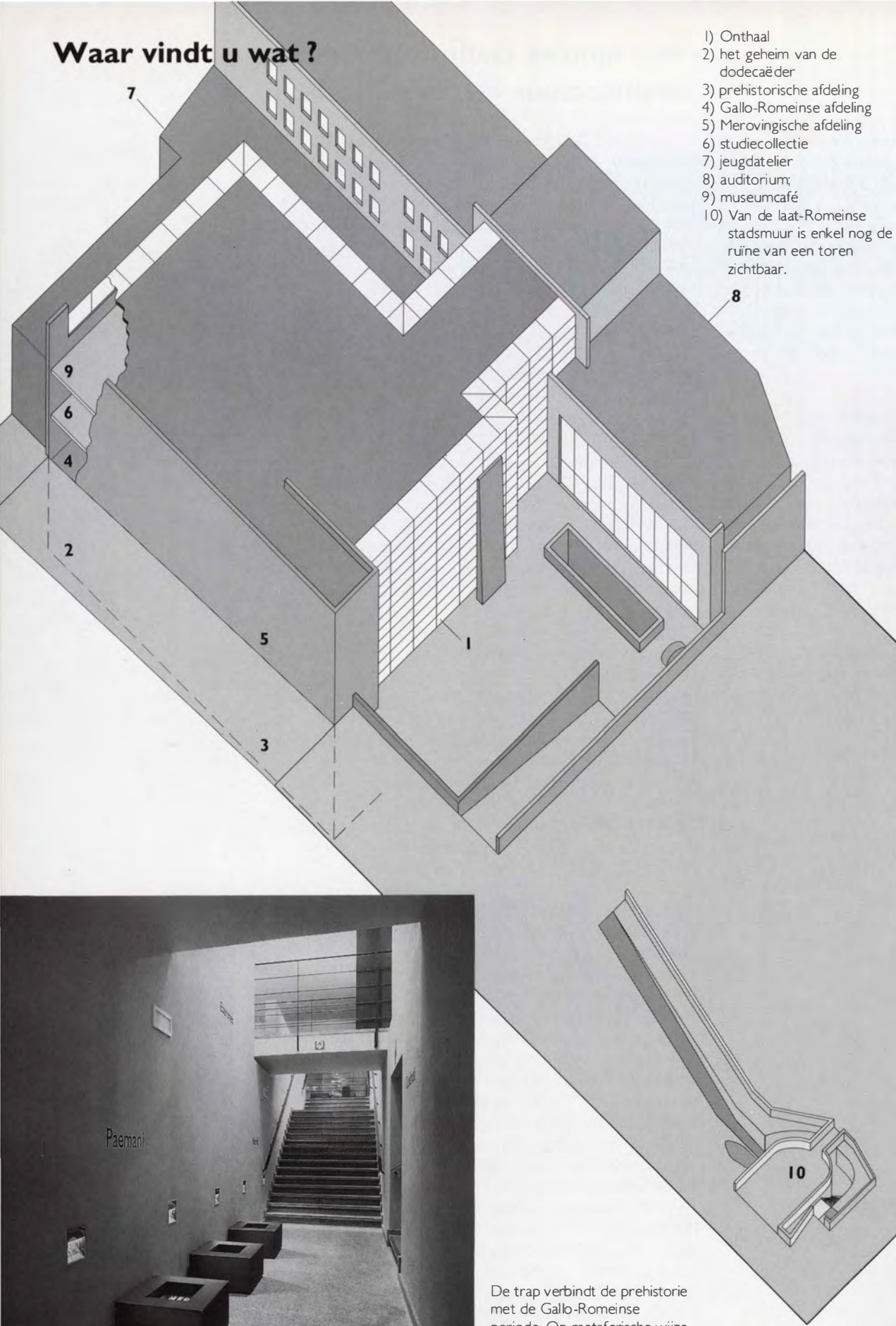
Het nieuwe Gallo-Romeins Museum: architectuur en presentatie

Het Gallo-Romeins Museum is gebouwd op een plaats waar in de derde eeuw een grote, luxueuze "Romeinse" stadswoning stond. Dit terrein kende een wisselvallige geschiedenis. Reeds in de vierde eeuw, bij de bouw van een kortere stadsmuur voor het antieke Atuatuca, kwam het buiten de nieuwe omwalling te liggen. De oprichting van een monasterium in de loop van de negende eeuw op de plaats van de huidige Onze-Lieve-Vrouwebasiliek veranderde niets aan deze situatie. Na de bouw van de 13de-eeuwse omwalling kwam het terrein binnen de middeleeuwse stadsmuur te liggen, evenwel in de schaduw van de gotisch heropgebouwde kanunnikenkerk.

Met het besluit van de Provincie Limburg in 1953 om op deze plek een museaal initiatief te realiseren, kreeg de plaats een centrumfunctie. De architectuur van het nieuwe museum, naar een ontwerp van A. De Gregorio & Partners en M. Jaspers, onderbouwt deze visie. De kracht van het modernistisch-zakelijk volume, gerealiseerd in streekeigen materialen en metaal, vormt een zelfbewust tegengewicht met de Romaanse toren van het voormalige kanunnikenstift, de gotische basiliek en het neoclassicistische gerechtshof. De plaats bezit nu een monumentaal uitzicht. De vrijwel hermetisch gesloten achterzijde aan de Kielenstraat bakent de stadskern met zijn openbaar karakter af. Architecturaal en stedenbouwkundig behoort het museum nu tot het historische stadshart, waaraan het mede inhoud geeft. Het museumgebouw is meer dan een ruimte voor het bewaren en het uitstellen van een ver verleden. Het wil de uitzonderlijke geschiedenis van de stad en de regio bekend maken en tegelijkertijd aan die stad en regio een uitzonderlijk object toevoegen.

Achter de grote glazen wand, waarin zich de monumentale omgeving spiegelt, wordt de inhoud van het museum archeologisch gelaagd zichtbaar, refererend naar de archeologische gelaagdheid van de stad Tongeren zelf. De presentatie van het museumbezit wil bewust inspelen op de metafoor, gecreëerd door de architectuur. Het begin van de archeologische ontdekkingsstocht situeert zich overigens buiten het museum, bij de 4de-eeuwse Romeinse toren, gelegen aan het Vrijthof, enkele meters onder de grond. In de kelder van het museum wordt de bezoeker geconfronteerd met de betoverende en fascinerende wereld van oude en recente "archeologische ruïnes" en het geheim van de dodecaëder, een raadselachtig voorwerp uit de museumverzameling. Met monumentale tekeningen wordt verwezen naar Giovanni Battista Piranesi (1720-1778), archeoloog en scheppend kunstenaar, kunstcriticus en romanticus, monumentenzorger en architect. Het verlokkelijke en verrukkelijke van deze door Stijn Coninx en Niek Kortekaas bedachte ervaringswereld wordt door het architectenbureau A. De Gregorio & Partners en Fr. Vandegoor, vormgever, aangegrepen als uitdaging om een meer afstandelijke presentatie van de publieke collectie te onderbouwen.

Waar vindt u wat?

- 1) Onthaal
- 2) het geheim van de dodecaëder
- 3) prehistorische afdeling
- 4) Gallo-Romeinse afdeling
- 5) Merovingische afdeling
- 6) studiecollectie
- 7) jeugdatelier
- 8) auditorium
- 9) museumcafé
- 10) Van de laat-Romeinse stadsmuur is enkel nog de ruïne van een toren zichtbaar.

De gerichtheid van de "hoofdas" van de Gallo-Romeinse afdeling stemt overeen met het stedelijk raster van het antieke Tongeren. De "hoofdas" put haar inhoud uit de objecten die aan weerszijden staan opgesteld. Vooraan staan kapitelen en andere zuilfragmenten. Deze verwijzen naar het actieve leven en het bouwen, Romeins van opvatting, techniek en vorm. De centraal geplaatste beeldnissen van zowel Gallische als Romeinse goden getuigen niet alleen van veelgodendom en tolerantie

wat religie betreft, maar ook van de overtuiging dat de goden de hand hadden in alles wat op aarde en in het hiemamaals gebeurde. Tenslotte refereren grafmonumenten naar het geloof in een leven na de dood.

De regelmatige stadsplattegrond, kenmerkend voor Atuatuca, het antieke Tongeren, is gekozen als stramien voor de Gallo-Romeinse museumafdeling. Stad en platteland worden er door gescheiden. Dwars op deze scheiding loopt een tweede: deze tussen de levenden en de doden. Alzo ontstaat een vierdeling: bij de stad der levenden hoort de dodenstad, bij de agrarische nederzettingen de aarden grafheuvels.

De trap verbindt de prehistorie met de Gallo-Romeinse periode. Op metaforische wijze geeft zij vorm en inhoud aan de onderwerping aan Rome, aan de opgang naar een nieuw tijdvak.

In de prehistorische afdeling zijn de voorwerpen sober gepresenteerd op "archeologische velden", waar een eerste verklarende schikking is gebeurd; glazen stolpen beschermen de relictten. Door het belichten van elk "field" afzonderlijk presenteert het geheel zich in een onbestemde ruimte als een mozaïek van de levensloop van de prehistorische mens in deze regio. Bij het verlaten van de prehistorie brengt een monumentale trap de bezoeker terug naar de begane grond. Het architecturale gegeven wordt aangegrepen om te berichten over de onderwerping van onze streken aan Rome. Op het gelijkvloers bevindt zich de Gallo-Romeinse museumafdeling. De regelmatige stadsplattegrond, zo opvallend voor het Romeinse Tongeren, is gekozen als stramien voor de als archeologische site opgevatte presentatie. De "hoofdstraat", waarvan de gerichtheid overeenstemt met het stedelijk raster van het antieke Tongeren, loopt op niets uit, op een verloren grens. Germanen vestigen zich op Romeinse bodem, zoals de "graven" van de laatste Merovingische afdeling bevestigen.

De bezoeker staat nu opnieuw voor de glazen wand, aan de andere zijde zet zich het cultuurhistorische verhaal van Tongeren en deze regio verder. Toeristische informatie hierover vindt hij in het auditorium; simultane videoprojecties, een programma van de Audiovisuele Studio van de Provincie Limburg in een regie van Patrice Toye, geven een beeld van het rijke Haspengouwse cultuurlandschap. In het museumcafé op de hoogste verdieping stelden Luc Van der Hallen en Marc Milissen cafétafels met ingebouwde foto-cd en klassiek uitzijnde panoramakijkers op, die aandacht vragen voor bezienswaardigheden in Tongeren en de regio. Het uitgangspunt voor de presentatie van de museumcollectie blijft niet beperkt tot een confrontatie met archeologische velden en sites, die de museumbezoeker voor een korte tijd in een andere sfeer wil verplaatsen. De tentoongestelde objecten zijn geïntegreerd in een verhaal: de cultuurhistorische evolutie van de eerste bewoners tot de Merovingers in onze gewesten. Teksten en illustratiemateriaal ondersteunen de verhaallijn. De archeologische vondsten baden in "reëel", wit licht; replica's, afgietsels en reconstructies onderscheiden zich van het "echte" door een groene belichting. Getracht wordt de informatie-overdracht te structureren en te beperken. Om geen "boek aan de wand" te doen ontstaan, wordt aan elke bezoeker een museumgids meegegeven. Deze leidraad schetst op een visuele wijze het museumaanbod, ondersteund door inleidende teksten bij elke museumafdeling en bijschriften bij alle belangrijke onderdelen, velden of items.

De teksten, opgenomen in de publieke collectie, hebben een andere functie. Zij behoren als het ware tot de verzameling en zijn gepresenteerd op verlichte glasplaten. In de prehistorische afdeling zijn belangwekkende citaten van onderzoekers opgenomen. Vanaf de onderwerping van onze regio aan Rome tot

de Merovingische periode worden ooggetuigen aan het woord gelaten; deze teksten zijn uit het Latijn vertaald door Prof. Dr. A. Welkenhuysen. De illustraties, kaarten en tekeningen, die informeren over de achtergronden van de prehistorische "velden", zijn op doorzichtige wanden van metaalbreiwerk geschilderd door A. Moens. Voor de Gallo-Romeinse periode creëerde Ph. Timmermans enkele bas-reliëfs. Naar een ontwerp van J.J. Waverijn werd een in het metaalbreiwerk geweven voorstelling aan de Merovingische collectie toegevoegd. Door deze kunstzinnige aanpak wil de presentatie de illustraties een eigentijds karakter bieden.

Vóór de bezoeker de prehistorische afdeling betreedt, wordt hij of zij in een inleidende ruimte aan de hand van een op de vloer geprojecteerde kaart geïnformeerd over de boeiende verscheidenheid in reliëf, waterlopen en bodemrijkdom en de drie belangrijkste fasen van de voorgeschiedenis van Limburg. De presentatie van het Gallo-Romeins Tongeren en omgeving wordt voorafgegaan door een "bezoekerscentrum". Opeenvolgende projecties van kaarten en tekeningen in relatie tot enkele collectiestukken en replica's situëren het antieke Atuatuca en het land van de Tungri, de Civitas Tungrorum, in het Imperium Romanum.

Het verhaal van het modern archeologisch onderzoek van de regio wordt voorbehouden aan de studiecollectie op de eerste verdieping. Anders dan in de permanente collectie ligt nu de nadruk op het samenspel van archeologie en andere wetenschappelijke disciplines, op de zorgvuldige en stapsgewijze reconstructie van het onbekende verleden. Teksten en illustraties worden naast voorwerpen zakelijk op monumentale, metalen werktafels gepresenteerd. De "kennisruimte" is door een ommegang afgebakend. Het jeugdatelier en het auditorium enten zich perifeer op de dynamiek van dit wetenschappelijk zenuwcentrum.

Clemens Guido De Dijn

De studiecollectie belicht facetten van opgravingen in Limburg en de omliggende regio. Het samenspel van archeologie en andere wetenschappelijke disciplines wordt gevat in een door een ommegang afgebakende ruimte.

De "installatie" van L. Pellens en St. Custers wil de nieuwsgierigheid van de jonge bezoekers prikkelen bij het binnenkomen van het jeugdatelier.

Het Gallo-Romeins Museum te Tongeren: de geschiedenis van een collectie en een museum

Tongeren is één grote archeologische site. Onder de naam Atuatuca was zij de hoofdstad van de civitas Tungrorum; getuige de monumentale ruïnes van de wallen uit de tweede eeuw n.Chr. Nu nog omarmen zij de stadskern gebouwd op de antieke stad en bevestigen hierdoor wat de bezoeker overal voelt. Nagenoeg bij iedere bouwwerf kan men oudheidkundige vondsten doen. Dit erfgoed kreeg altijd veel interesse van wetenschappers, amateurarcheologen en leken. Bovendien is Limburg een rijke provincie op het vlak van de prehistorie. Zowel in de Kempen als in Haspengouw en de Maasvallei werden belangrijke sites opgegraven. Het Gallo-Romeins Museum met zijn collecties staat dus duidelijk niet op zichzelf. Het is ingebed in Tongeren en Haspengouw. Het is organisch gegroeid uit het archeologisch patrimonium van Limburg.

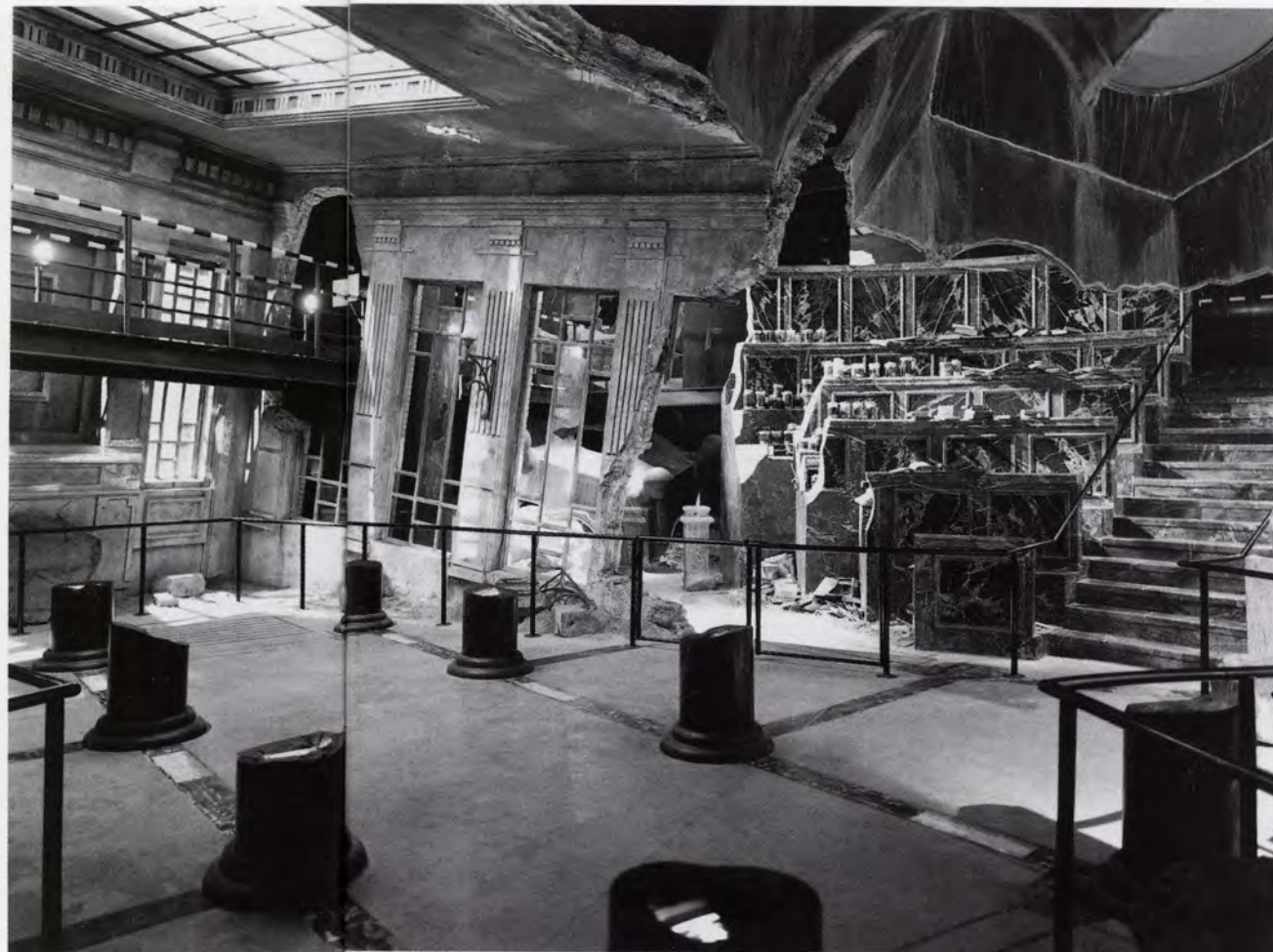
Het archeologisch onderzoek kent vooral in Tongeren en de onmiddellijke omgeving een bijzondere traditie die teruggaat tot het einde van de achttiende eeuw met de opzoekingen van onder meer Abbé Van Muyssen. Tot de eerste decennia van de twintigste eeuw werd de archeologie voornamelijk beoefend door amateurarcheologen. Het verzamelen van oudheden vormde het doel van het onderzoek. Archeologie had voor deze vorsers veeleer het karakter van een spannend avontuur. Hun speurtochten waren dan ook vooral gericht op de grafvelden rond de stad, waar de kans op een mooie vondst natuurlijk het grootst was. Op die manier kwamen bijzondere collecties tot stand zoals onder meer de collectie Huybrigts, waarvan de overblijfselen na de eerste wereldoorlog opgingen in de collectie De Schaetzen. Maar vooral de collecties van het Koninklijk Geschied- en Oudheidkundig Genootschap namen in de aanvangsfase van het Gallo-Romeins Museum een belangrijke plaats in. Dit genootschap had als Société Scientifique et Littéraire de Limbourg immers al vroeg een aanvang gemaakt met een museale werking rond de archeologische verzamelingen van haar leden. Reeds in 1861-1862 ondnam deze vereniging, onder meer dankzij de steun van het Provinciebestuur, de eerste opgravingen met belangrijke vondsten. De verzameling werd ondertussen sedert 1854 gehuisvest op de tweede verdieping van het huidige stadhuis. Zij verhuisde van hieruit achtereenvolgens naar Voerenpoort en in 1906 naar de kelders van het stadhuis. Voor de nieuwe huisvesting van het "museum" in 1906 werd eveneens een beroep gedaan op de financiële steun van het Provinciebestuur. Nog later werd het museum ondergebracht in het Oud Politiehuis en het voormalig Dominikanerklooster in de Predikherenstraat (1925-1945).

Tijdens de zitting van de Provincieraad van 2 juli 1945 ontvouwde het Provinciebestuur een beleidsnota in het licht van de groeiende bekommernis voor het eigen patrimonium en met het oog op de toeristische ontsluiting van de provincie Limburg.

Hierin werd trouwens teruggegrepen naar plannen die nog voor de mobilisatie en het uitbreken van de tweede wereldoorlog volop in ontwikkeling waren. In directe relatie met de naoorlogse wederopbouw en economische expansie werd het cultuurbeleid in de jaren vijftig duidelijk bepaald door de doelstelling om de geestelijke en materiële getuigen van ons verleden te bewaren. In eerste instantie werd in het Begijnhof te Hasselt, sedert 1937 provinciaal eigendom, een Provinciaal Museum ingericht. Het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren werd een van de eerste initiatieven die het Provinciebestuur in de jaren vijftig nam. In 1953 nam het Provinciebestuur het beheer van het Gallo-Romeins Museum definitief over. De archeologische collecties van het Provinciaal Museum te Hasselt werden tegelijk naar Tongeren overgebracht. Tussen 1958 en 1970 werden een derde en vierde vleugel aan het museum toegevoegd. Eigen opgravingen – onder meer van de Romeinse zuidwestbegraafplaats te Tongeren – zorgden voor een aanzienlijke groei van de verzameling. De bruiklenen van de voormalige Nationale Dienst voor Opgravingen, nu het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, het Labo voor Prehistorie van de KU Leuven en enkele privé-personen lieten tenslotte toe een representatief beeld van archeologisch Limburg te bieden.

In 1985 vond de opening plaats van het Provinciaal Munt- en Penningkabinet en het documentatiecentrum die beide in hetzelfde gebouw gehuisvest werden. Dit Munt- en Penningkabinet wist op enkele jaren tijd een bijzonder waardevolle verzameling samen te stellen via aankoop, schenkingen en legaten. Keltische, Romeinse, middeleeuwse en post-middeleeuwse numismatiek komen hier uitgebreid aan bod.

Sedert de jaren zestig ontwikkelden zich ondertussen, vooral onder impuls van de Franse school rond de "Annales" nieuwe inzichten in het historisch onderzoek. Niet langer de politieke en militaire geschiedenis waren belangrijk. Deze geschiedschrijving bezat ook een bijzondere belangstelling voor de economische en sociale geschiedenis in relatie met de culturele verschijnselen. De kennis van de totale mens werd de betrachting. Die ideeën leidden, samen met de invloed van de moderne kunst en de hedendaagse communicatiemediën, tot vernieuwende opvattingen over museale werking en presentatie. Een museum legt zich nu niet langer enkel toe op het vergaren, bewaren, conserveren en bestuderen van het cultuurpatrimonium, gekoppeld aan tentoonstellingen en educatieve programma's. Een museum wenst ook een cultuurcentrum – en meer bepaald naar het Provinciaal Gallo-Romeins Museum toe – een archeologisch centrum te zijn.

Het geheim van de dodecaëder

Het museum herbergt in zijn collectie een uitermate raadselachtig object dat de archeologen reeds decennia intrigeert: de dodecaëder. Het is een bronzen, hol voorwerp, opgebouwd uit 12 vijfhoekige vlakken, 20 hoeken en 30 graten of zijden (waar twee vakken elkaar raken). Elke hoek wordt geaccentueerd door een vol bolletje. Centraal in elk vlak is er een cirkelvormige opening, telkens van verschillende diameter. Aan de buitenzijde zijn deze voorwerpen mooi afgewerkt. De binnenzijde is dan weer ruw en ongepolijst.

De dodecaëder behoort tot de vijf zogenaamde Platonische lichamen. De vier overige kennen we als de kubus, de piramide, de octaëder en de icosaeëder.

Alle tot nog toe bekende dodecaëders zijn teruggevonden in een gebied dat grosso modo overeenstemt met de vroegere Keltische beschaving: van Groot-Brittannië tot de Balkan. Ze zijn teruggevonden in zeer uiteenlopende archeologische contexten: zowel in militaire kampen als in thermen, in stads-insula, bij een theater, in graven en zelfs in een muntschat. Er bestaat een zeer grote diversiteit inzake grootte, gewicht, versiering, afmetingen van de gaten en de verhouding hiertussen. Alle dateren ze uit de Gallo-Romeinse periode.

Limburg: een boeiende verscheidenheid in reliëf, waterlopen en bodemrijkdom

Met uitzondering van een aantal citaten bij Griekse filosofen over de dodecaëder als meetkundig lichaam, handelt geen enkele antieke tekst over het gebruik ervan. Wel beschrijven een aantal auteurs uit de middeleeuwen en de renaissance de dodecaëder als een dobbelsteen die het mogelijk maakte de toekomst te voorspellen. Talrijke hypothesen zagen daarna het licht: wapenknots, scepterknop, speeltuig, kaarsehouder, kalibermeter, meesterwerk, mythisch-religieus symbool of geodetisch meetinstrument. Ondanks de meest fantastische hypothesen die talrijke geleerden uit verschillende disciplines de laatste eeuwen trachtten te formuleren, is de oplossing voor dit fenomeen nog steeds niet gevonden.

Rond dit mysterieus voorwerp is een attractietoonstelling gebouwd, waarin de bezoeker fysiek geconfronteerd wordt met de geheimen van het verre verleden. De nieuwsgierigheid wordt geprikkeld door de verschillende decorelementen waarin de wetenschappelijke interpretaties zijn ondergebracht of waarmee ze onrechtstreeks verbonden zijn. Een Grieks amfitheater, een museale ruimte, een enorme uiteengespatte dodecaëder, een gezonken schip en een 18de-eeuws theater zijn in een vreemde archeologische opgraving met elkaar verbonden. Op verschillende beeldschermen worden verbanden gelegd met de buitenwereld van vandaag. Rond dit alles is er de romantische visie van Piranesi om het verleden te onderzoeken die deze wereld van fantasie ondersteunt en stimuleert. De eenvoud van sommige interpretaties geeft soms het gevoel dat de oplossing van het geheim van de dodecaëder niet veraf is. De complexiteit van de mythisch-religieuze of magische betekenis daarentegen leidt eerder tot obsessie, soms tot waanzin in deze zoektocht.

De archeoloog-bezoeker wordt uitgenodigd om mee te denken over de mogelijke functie of betekenis van de dodecaëder. Het uitgangspunt hierbij is: alles heeft een reden van bestaan.

Stijn Coninx

De oudste formaties die in Limburg aan de oppervlakte komen, zijn afzettingen van de zee. Ze werden tussen 125 en 2 miljoen jaar geleden gevormd. We vinden ze in de Voerstreek en sporadisch op enkele andere plaatsen in Zuid-Limburg. Het noordelijk gedeelte van de provincie werd zo'n 450.000 tot 300.000 jaar geleden bedekt met een waaivormige laag zand en grint, die door de Maas en de Rijn werden aangebracht. Dit tamelijk vlakke pakket werd later door rivieren, vooral door de Maas die in het oostelijk gedeelte van de provincie stroomt, geërodeerd tot het huidige Kempisch Plateau. Vooral op het einde van de laatste ijstijd, tussen 25.000 en 15.000 jaar geleden, zette de wind in het noordelijk gedeelte van Limburg zanden af en werden de Kempen gevormd. Ongeveer gelijktijdig brachten krachtige winden uit het noordoosten löss aan. Dit is fijn afbraakmateriaal, afkomstig van gletsjers. Het werd gedeponeerd in Haspengouw, dat toen reeds door erosieprocessen, vooral door de activiteit van de Jeker, door geulen en valleien doorsneden was. Tussen beide streken ligt een overgangsgebied met lemig zand en zandleem. Toen de laatste ijstijd stilaan ten einde liep, vormden zich landduinen in de Kempen. Toen het klimaat gematigd werd, zoals wij het nu kennen, kon het plantendek het reliëf vastleggen. In komvormige laagten, waar de ondergrond ondoorlaatbaar is, ontstonden vennetjes. Vooral na de grote ontbossingen tijdens de middeleeuwen werd het zand in de Kempen op de open plaatsen opgewaaid. In de leemstreek zorgde die ontbossing voor het afspoelen van leem en klei, die in de valleien werden afgezet. De variatie in reliëf en bodems die in de loop van de verschillende perioden ontstond, zorgde voor zeer verscheiden biotopen. Honderden generaties van mensen hebben tijdens de prehistorie Limburg bewoond. We vinden dan ook overal de sporen van hun verblijf. Naargelang van zijn levenswijze en behoeften koos de vroege mens een aangepast gebied als verblijfplaats: zand-, leem- of krijtbodems, rivierdalen, vengebieden of droge gronden...

Christian Casseyas & Guido Creemers

Jagers, landbouwers, heersers.

De prehistorie van Limburg in een notedop

Limburgs verleden leidt ons langs historische relikten: Romeinse stadswallen in Tongeren, kastelen, kerken en begijnhoven...

"Historisch" Limburg bestrijkt een relatief korte periode, waarover ons heel wat informatie ter beschikking staat. De monumenten staan er als vertrouwde bakens en wijzen ons de weg naar het verleden. Toch is er een ander Limburg: het Limburg van de prehistorie. Dit Limburg is als een lappendeken waarvan grote stukken ontbreken en waarvan het weefsel werd aangevreten door de tijd.

Hoewel we met historici een fundamentele belangstelling naar de reconstructie van het menselijk verleden gemeen hebben, zijn we als prehistorici afhankelijk van minder indrukwekkend bewijsmateriaal dat door onze voorouders werd achtergelaten in kampplaatsen, grafvelden, afvalkuilen... Prehistorici zijn uitsluitend aangewezen op materiële resten. Om het maximum aan informatie uit opgravingen te kunnen halen, moeten we ons wenden tot natuurwetenschappen en sociale wetenschappen.

Door het gebruik van deze "hulpwetenschappen" zijn we over bepaalde aspecten van de prehistorie vaak meer te weten gekomen dan wat over historische perioden bekend is.

Vijfhonderd jaar voor de geboorte van Christus schreef de Griekse filosoof Heraclitus: "Er is niets dat blijft, behalve verandering". Deze visie stemt overeen met deze van de prehistoricus. Daarbij ziet hij ons "duistere" verleden als een continu proces van ontwikkelingen, als een complex systeem van relaties tussen de mens en zijn omgeving, waaraan deze zich telkens weer moet aanpassen.

Nieuwsgierigheid naar onze herkomst en bestemming, lijkt een ingebakken menselijke eigenschap te zijn.

Vele samenlevingen gaan op zoek naar hun oorsprong, van de Inuit-volkeren in Noord-Amerika met hun oorsprongsverhalen tot de Aborigines in Australië met hun verhalen uit de "droomtijd". In dit korte bestek zullen we trachten een wetenschappelijk onderbouwd verhaal te brengen over Limburgs verste verleden en over de lange weg die sindsdien afgelegd werd tot de Romeinse tijd.

Om een inzicht te krijgen in ons verleden, wenden archeologen zich tegenwoordig tot verschillende andere takken uit de wetenschap. Ze kunnen ons helpen om vindplaatsen te situeren in de tijd of om iets meer te weten te komen over milieu en economie. Ook etnografisch onderzoek kan bijdragen tot de reconstructie van het verleden. Hier zien we een Burundese pottenbakster die een pot door middel van kleiworsten opbouwt. De pot staat op een grote gebroken scherf, waarmee ze hem enigszins kan ronddraaien. Met één hand houdt ze een kleiworst vast, die gekneed wordt. In de prehistorie werd het aardewerk vaak op een vergelijkbare manier vervaardigd. (Foto: KMMA)

De grote verworvenheden van de mens

"De uitvinding van het eerste stenen werktuig is een fundamentele stap in de evolutie, want ze introduceert de cultuur in de natuur. Vier miljard jaar lang golden alleen de wetten van de natuur, tot plots de hominidae een nieuwe wereld in het leven riepen. Dat veranderde alles, omdat de mens sneller op de veranderingen in het milieu kon reageren dan de natuur zelf." (Yves Coppens)

Deze uitspraak van een van 's werelds meest gerenommeerde paleontologen illustreert het grote onderscheid tussen de mens en de rest van de dierenwereld. De mens is inderdaad in staat vaak complexe werktuigen te ontwerpen en deels hierdoor op een aantal veranderingen in de natuur in te spelen. Daarbij speelt het menselijk intellect natuurlijk een grote rol. De mensensoorten die ons voorafgingen (*Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo sapiens neandertalensis*), vertoonden veel gelijkenissen met ons, maar evenzeer duidelijke verschillen. Ze hadden een "primitievere" lichaamsbouw dan wij. Resten van de eerste mensen vinden we in Oost-Afrika, vanaf zo'n 2,5 miljoen jaar geleden. Zijn opvolgers verspreidden zich geleidelijk over de "Oude Wereld", heel wat later ook over de "Nieuwe Wereld". Onze voorouders leefden van de jacht en ingezamelde planten en vruchten. Typisch voor de levenswijze van jagers is, dat ze zich aanpassen aan de omstandigheden die hun opgelegd worden door hun omgeving. Hiervoor moeten ze erg mobiel zijn en in kleine groepen leven, anders zouden hun voedselbronnen snel uitgeput geraken. De belangrijkste sporen die ze nalieten, zijn hun stenen werktuigen waarvoor in vrijwel heel Europa vuursteen de voornaamste grondstof was. De bewerkings technieken hiervan evolueerden mettertijd.

Toen de mensen gewassen begonnen te verbouwen, waren zij niet langer uitsluitend afhankelijk van wat de vrije natuur hen aanbood. Zij zetten de omgeving naar hun hand: ze rooiden bossen, bewerkten het land en begonnen vee te houden. Dit gaf hun de mogelijkheid om zich blijvend te vestigen. Hierdoor nam de hoeveelheid voedsel enorm toe en kon de bevolking zich uitbreiden. De vroegste sporen van landbouwersgemeenschappen treffen we vanaf 9000 voor Christus aan in de streek van de "vruchtbare sikkel" (Israël, Libanon, Syrië, Zuid-Turkije, Noord-Irak, Noord-Iran). Omdat voor een "geciviliseerde" levenswijze grote populaties noodzakelijk zijn, kon deze nieuwe levenswijze wat later elders (Mesopotamië, Egypte, Indus, Zuidoost-Azië, Midden-Amerika, Andes) leiden tot de eerste grote "beschavingen".

Metaal als grondstof voor werktuigen bezit andere eigenschappen en mogelijkheden dan steen en vuursteen. Men kan het bijvoorbeeld allerlei vormen laten aannemen, die bij vuursteen ondenkbaar zijn. Koperertsen werden voor het eerst rond 8000 voor Christus bewerkt in het Nabije Oosten. Toen men in de tweede helft van het vijfde millennium voor Christus in Klein-Azië en in de Balkan ontdekte dat koper gesmolten en gegoten kon worden, betekende dit een grote vooruitgang. Het was het begin van de metaaltijden. Koper met een beetje tin levert een nieuwe legering op: brons. Brons is gemakkelijker te gieten en is, eens afgekoeld, harder dan koper. De eerste sporen van deze produktie vinden we in Anatolië. Van daaruit verbreidde de techniek zich naar het westen. De zoektocht naar koper en tin zou bloeiende centra doen ontstaan. Later bleek dat ijzer nog meer voordelen bood. IJzererts komt bijna overal voor en heeft geen legering met andere metalen nodig. Daarom was voor deze grondstof een grote toekomst weggelegd.

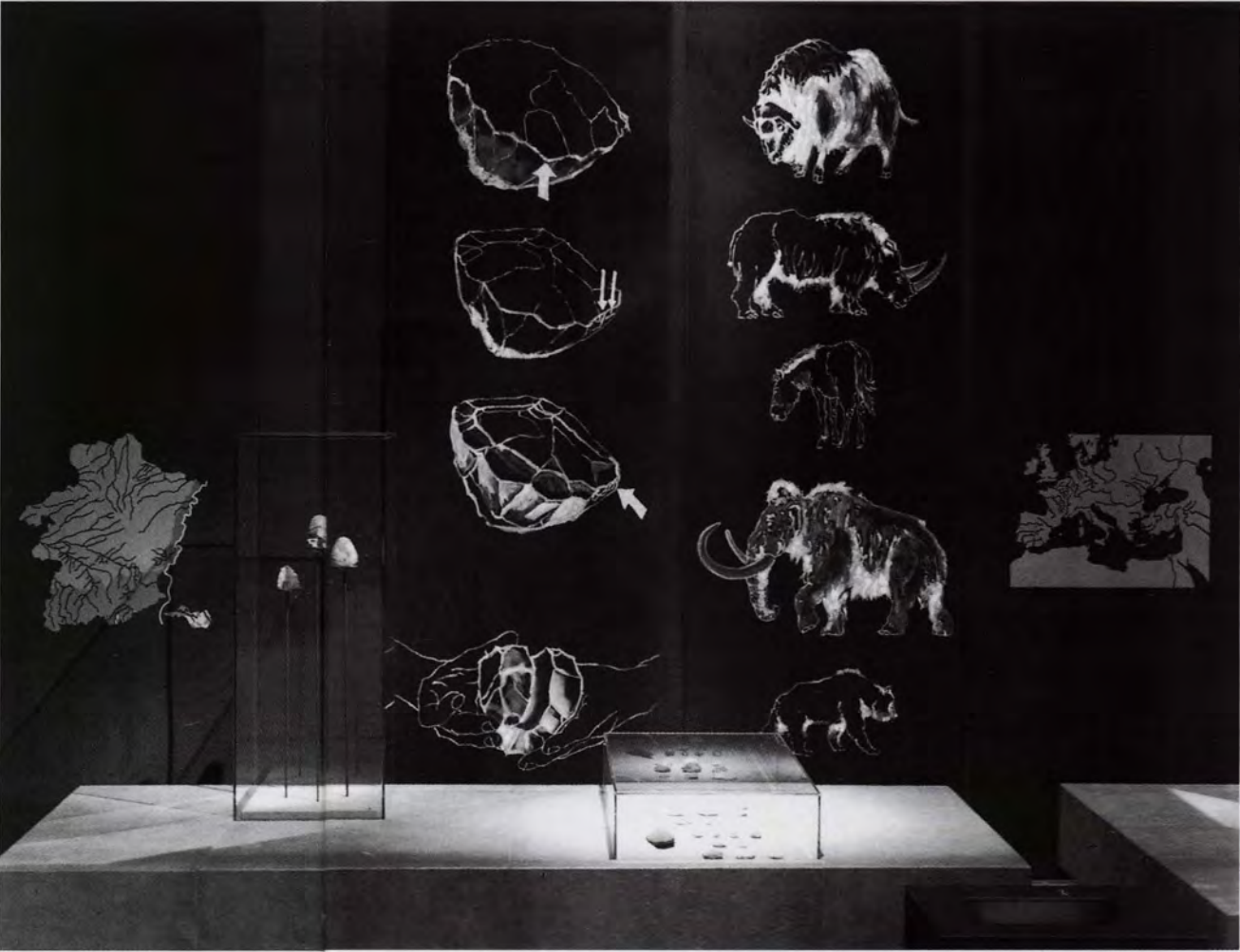
De eerste "bewoners"

Zo'n 2,5 miljoen jaar geleden leefden er al mensen in Oost-Afrika. Het waren vertegenwoordigers van de soort *Homo habilis*. Hun opvolgers, die behoorden tot de soort *Homo erectus*, verspreidden zich over een groot gedeelte van de "Oude Wereld". Vanaf ongeveer 500.000 jaar geleden schijnen ze sporadisch in Noordwest-Europa aanwezig geweest te zijn. In die tijd wisselden ijs tijden en tussenijstijden elkaar af. Wanneer het klimaat gunstig was, deed de *Homo erectus* ook de Lage Landen aan. De eerste mensen gebruikten eenvoudige en vaak polyvalente werktuigen. Een typisch produkt is de "chopping tool" ("slag- of kapwerktuig"). In het Limburgse Meldert werd een dergelijk artefact gevonden. Uit deze vondst moeten we niet noodzakelijk besluiten dat de mens reeds vroeg de streek heeft bezocht. Wel illustreert dit artefact het vaak langdurig in gebruik blijven van "primitieve" werktuigtypes. We kunnen wel veronderstellen dat het meer dan 100.000 jaar geleden werd vervaardigd.

Tijdens het midden-paleolithicum (250.000-35.000 jaar geleden) bereikte de techniek van vuursteenbewerking een eerste hoogtepunt. Dat kan je vaststellen bij de "Levalloisprodukten", die een zeer specifieke voorbereiding vereisen. Ook vuistbijlen zijn vaak zorgvuldig afgewerkt. Ze dienden als werktuig, bijvoorbeeld om voedsel te versnijden of om takken af te snijden. Huiden werden ontvleesd en van vet ontdaan met schraapwerktuigen. In het Schulensbroek (Herk-de-Stad) deed men een merkwaardige vondst. Het is een stuk mammoetbeen, waarop dwarse kerven werden aangebracht. Men veronderstelt dat het een fragment van een muziekinstrument, een soort "rasp", is. Heel wat vondsten uit onze streek kunnen in

Vuistbijlen behoren tot de oudste werktuigen in onze streken. De meeste dateren uit de tweede helft van het midden-paleolithicum, zo'n 125.000 tot 35.000 jaar geleden. In die tijd leefde de Neandertaler. Het grote exemplaar is afkomstig van de opgraving te Kesselt, het kleine is een geïsoleerde vondst van Meeuwen. Eén zijde (de zijde die op de afbeelding getoond wordt) heeft een intense "windlak", waardoor ze een erg verweerd uitzicht vertoont. Dit werktuig heeft blijkbaar jarenlang aan de oppervlakte gelegen, alvorens het bedekt werd met zand.

Tijdens de midden-steentijd, tussen 8000 en 4000 voor Christus, gingen rondtrekkende jagers-verzamelaars op jacht met pijl en boog. Op het pijlhout bevestigden ze met boomhars kleine spitsen en weerhaakjes uit vuursteen of "Wommersomkwartsiet". Op de afbeelding zie je enkele trapeziumvormige bewapeningselementen: ze zijn typisch voor het einde van deze periode.

Vanaf ongeveer 10.000 voor Christus werd er ook met pijl en boog gejaagd. Zogenaamde "Tjongerspitsen" zijn erg typisch voor onze streken.

verband gebracht worden met de *Neandertaler*: hij verscheen hier zo'n 125.000 jaar geleden. De laatste ijstijd, die 80.000 jaar geleden begon, kende zeer koude en ook warmere perioden. In de koudste fasen was menselijk verblijf hier onmogelijk. Alleen wanneer het klimaat het toeliet, waagde de *Neandertaler* zich vanuit het zuiden noordwaarts. Hij jaagde op grotere zoogdieren zoals mammoeten, bizonen, wolharige neushoorns, muskusossen, paarden en rendieren. Soms vindt men ook de resten van roofdieren, zoals de holebeer terug. Belangrijke sites waren er in Schulen (Herk-de-Stad), Lauw (Tongeren), 's Gravenvoeren (Voeren) en Kesselt (Lanaken).

De moderne mens (*Homo sapiens sapiens*) dook even na 12.000 voor Christus voor het eerst in onze streken op. In die tijd was hier een echt toendralandschap. De mens belandde hier, omdat hij in het open landschap de rendieren- en paardenkudden volgde. De jacht op deze dieren voorzag hem van vlees, huiden voor kledij en tentzeilen, been en gewei voor harpoenen. De voornaamste jachtwapens waren de speer en de harpoen. Zij werden afgeschoten met een speerdrijver. Hiermee wordt de menselijke arm kunstmatig verlengd. Men kan dus meer kracht geven en het wild van op grotere afstand bejagen. In onze streek was goede vuursteen aanwezig. De rendierjagers plaatsten hun kampen vaak op de rand van een plateau, met uitzicht over een rivierdal. Van hieruit observeerden zij de kudden. Deze jagers van het "Magdaleniaan" sloegen van de vuurstenen kernen lange "klingen" of "messen" af. Van deze klingen werden schrabbers gemaakt om rendier- en paardehuiden te prepareren, of boren om ruggaten in kledij en tentzeilen aan te brengen. Stekers dienden om harpoenpunten en naalden uit gewei of been te kerven; met messen met afgestompte boord versneden ze het vlees. In het Limburgse kennen we slechts één kamp, namelijk dat van Kanne. De rendierjagers werden er blijkbaar aangetrokken door de grote hoeveelheden vuursteenknollen die daar op de hellingen van de Jekervallei aan de oppervlakte kwamen. Archeologen ontdekten er een hardstructuur en duizenden bewerkte vuursteensplinters. Eens de voorraad aangevuld, keerden deze jagers wellicht terug naar het Rijnland, vanwaar ze oorspronkelijk kwamen.

Tussen 10.000 en 8000 voor Christus werd het klimaat stilaan beter: rendieren- en paardenkudden migreerden naar het noorden. De grasvlakten en de dunne dennen- en berkenbossen, die ondertussen waren ontstaan, werden in Kempen en Maasvallei vanaf toen voortdurend bevolkt door rondzwervende jagers en verzamelaars. Ze gebruikten al pijl en boog.

Hiermee jaagden ze op elanden, herten, everzwijnen, hazen... De vuurstenen pijlspten hechtten ze aan het pijlhout vast met dennehars. In deze periode hadden de stenen gereedschappen kleinere afmetingen dan voordien, omdat er op kleiner wild gejaagd werd en grote vuursteenknollen niet meer zo gemakkelijk te vinden waren. Okerstiften dienden als kleurstof, misschien om het lichaam te beschilderen bij rituelen. Kampplaatsen treffen we meestal aan op een droge duinenrug nabij een waterplas of een rivier. In Limburg werden ze ontdekt in Lommel, Helchteren, Achel, Zolder en Rekem (Lanaken). Te Rekem ontdekten archeologen resten van wel zestien verschillende concentraties met bewerkte vuurstenen.

Een gematigd landklimaat kennen we vanaf 8000 voor Christus. Geleidelijk aan ontstond een dicht loofwoud waarin reeën, everzwijnen en kleinwild leefden. Bij de vennen en rivieren in Kempen en Maasvallei, waar het wild kwam drinken en watervogels zich ophielden, bouwden de jagers-verzamelaars hun hutten. Ze trokken binnen een bepaald gebied rond om op die manier de voedselbronnen niet uit te putten. Wanneer het voedselaanbod groot was, bijvoorbeeld tijdens de trektijd van het waterwild, konden verschillende families samenkomen en werden sociale contacten gelegd. Op andere tijdstippen leefde men in kleinere groepen, waarschijnlijk zo'n 15 tot 20 personen. Op de pijlen werden kleine spitsen en minieme weerhaakjes bevestigd. De werktuigen werden vervaardigd uit vuursteen of uit Wommersomkwartsiet, dat enkel in Wommersom bij Tienen aan de oppervlakte komt. Wommersomkwartsiet raakte verspreid over de Kempen en de aangrenzende regio's. Resten van kampplaatsen werden opgegraven in Donk (Herk-de Stad), Dilsen, Hechtel, Helchteren, Linkhout (Lummen), Lommel, Meeuwen, Neerharen (Lanaken), Neerpelt, Opglabbeek, Opgrimbie (Maasmechelen), Schulen (Herk-de Stad), Zonhoven...

De grote revolutie

De eerste landbouwers kwamen omstreeks 5300 voor Christus uit Centraal-Europa. Ze bevolkten de vruchtbare leemgronden. Waar ze zich vestigden, moest het loofwoud de plaats ruimen voor akkers, waarop granen (eenkoorn- en emmertarwe), peulvruchten (erwten en linzen) en oliehoudende gewassen (vlas en maanzaad) werden verbouwd. Ze hielden runderen, varkens, schapen en geiten: ze waren het eerste volk in onze streek dat een rondtrekkende levenswijze opgegeven had. Deze landbouwers bouwden grote lemen huizen. Woon-, werk- en opslagruimten bevonden zich onder één dak. In de nederzettingen stonden meestal 3 tot 6 boerderijen, met zo'n 30 tot 70 bewoners; we kunnen misschien veeleer spreken van gehuchten. We vinden ze meestal aan de rand van een plateau, bij een beekdal. Het plateau bood ruimte voor akkers en

huizen. De dalen leverden een zeer gevarieerd assortiment nuttige zaken. De overledenen werden begraven, soms gecremeerd, en kregen af en toe voorwerpen mee in het graf. Deze eerste landbouwers, die naar de versieringen op hun aardewerk "bandkeramiekers" genoemd worden, waren nieuwkomers. Ze introduceerden het eerste aardewerk, dat versierd werd met bandvormige motieven. Met dissels – bijlen met een vlakke en een gebogen kant – uit harde gesteenten, werd het hout bekapt. Uit de glans op sommige vuurstenen klingen leiden we af dat ze gebruikt werden bij het oogsten van graan. Ze fungeerden als mes van een sikkkel.

In het Limburgse Haspengouw werden in het verleden resten van verschillende nederzettingen (Briegden-Lanaken, Rosmeer-Bilzen, Vlijtingen en Kanne-Riemst...) ontdekt.

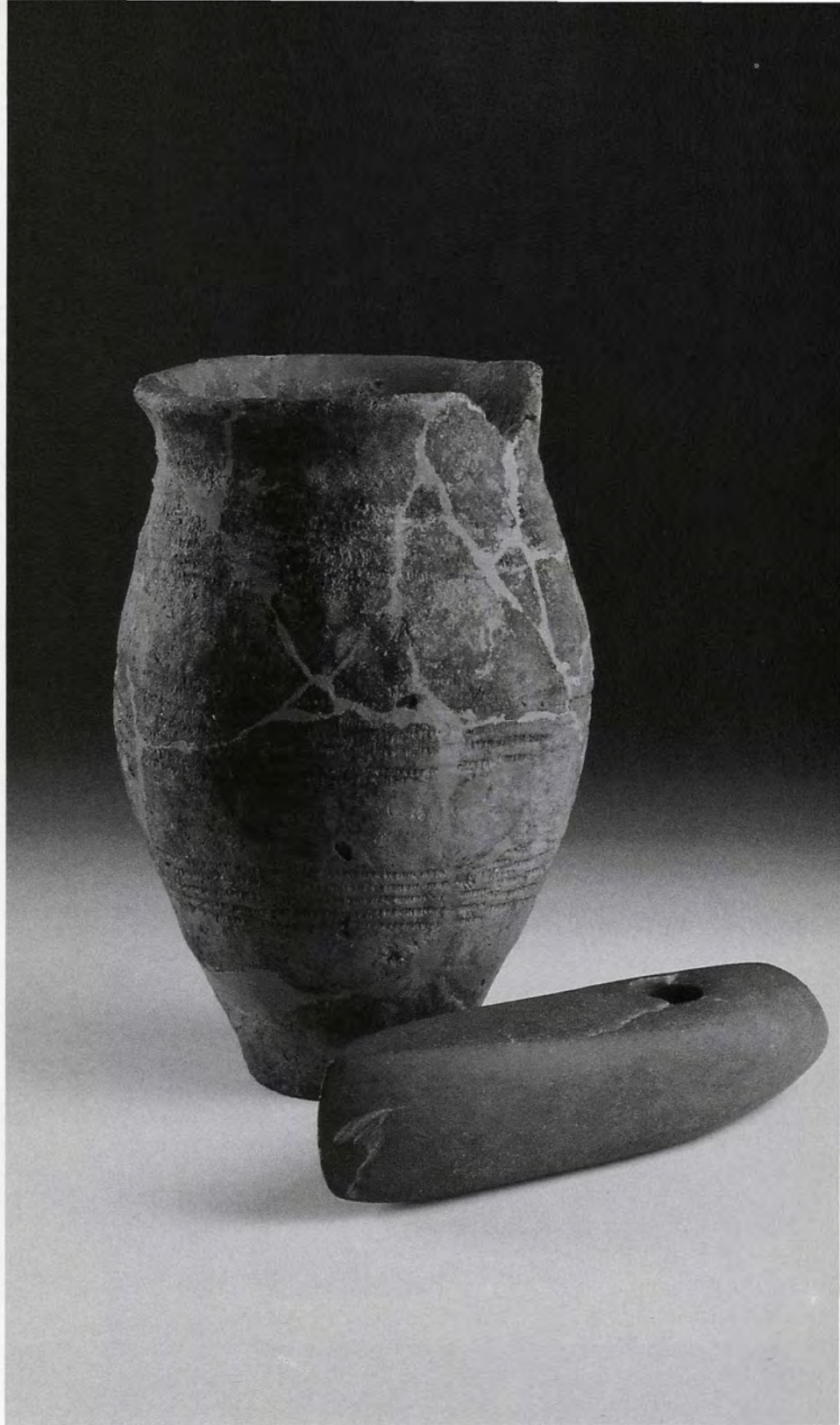
De eerste landbouwers (5300-4900 voor Christus) brachten aardewerk mee dat ze versierden met bandvormige motieven. Naar deze wijze van versiering worden ze "bandkeramiekers" genoemd. Het hout werd bekapt met geslepen dissels. Oker diende als kleurstof, misschien om het lichaam te versieren.

Waarom dit volk omstreeks 4900 voor Christus plots van het toneel verdween, weten we niet. Hoewel een agrarische economie veel voordelen bood, sloeg de nieuwe levenswijze bij de lokale bevolking van jagers en verzamelaars niet aan. De Rössenlieden, die in het Rijnland de plaats van de Bandkeramiekers ingenomen hadden, verhandelden soms doorboorde hamers met de jagers en verzamelaars van onze streek. Het museum bezit een fraai exemplaar met een grote doorboring uit Maasmechelen. De Rössencultuur wordt genoemd naar het plaatsje Rössen bij Leipzig.

Even na 4300 voor Christus namen sommige groepen definitief de levenswijze van landbouwers en veetelers aan. De boeren hadden steeds meer akkerland nodig. Er kwam meer vraag naar bijlen voor de ontbossing en men ging op zoek naar méér en bruikbare vuursteen. Die was onder meer te vinden in de krijtlagen in het zuiden van Nederlands Limburg. De landbouwers werden daar ook mijnwerkers die, om tot bij de grondstof te komen, diepe schachten en gangen in het krijt groeven. Ze hakten met vuurstenen houwelen tot 16 meter diepe mijnschachten- en gangen door de krijtlagen. Goede vuursteenblokken sjouwden ze naar boven. In de Voerstreek kon men vuursteen dicht aan de oppervlakte vinden en gebeurde de exploitatie bovengronds in grote kuilen. Op de mijnsites kapten ze van de kernen grote klingen af en gaven aan bijlen de eerste, ruwe vorm. De vuursteen van goede kwaliteit werd tot in het Rijnland, tot diep in Vlaanderen en in heel het zuiden van Nederland verhandeld. In de nederzettingen kregen klingen de "finishing touch" en de bijlen, die nodig waren voor het rooien van bos, werden daar ook langdurig gepolijst. Bekende mijncentra in Nederlands Limburg zijn Rijckholt en Valkenburg. Uit Belgisch Limburg kennen we verschillende bovengrondse ateliers in Rullen (Voeren).

Tijdens het midden-neolithicum (4300-3100 voor Christus) was het aardewerk zelden versierd en had het vaak wijd uitstaande randen. Het aardewerk op de illustratie werd gevonden in Meeuwen-Gruitrode (restauratie IAP). De bijlen, die zowel uit vuursteen als uit silex kunnen gemaakt zijn, werden op de nederzettingen zelf gepolijst.

Het aardewerk van de bekerlieden, dat meestal in grafcontext voorkomt, is meestal versierd; tijdens de laatste fase soms met een met draad omwikkeld stokje. Wegens deze versiering noemt men het aardewerk uit deze fase, waarvan we hier een voorbeeld van Rekem (Lanaken) zien, "wikkeldraadbekers". Doorboorde hamers komen

ook veelal in grafcontext voor. De grote hamer werd eveneens in Rekem opgegraven. De andere hamer, met een geïmiteerde decoratie van een koperen voorbeeld, werd gevonden in Bekkevoort, net over de grens met Brabant.

Geleidelijk namen dus ook de autochtone jagers en verzamelaars de neolitische levenswijze over. Op enkele plaatsen in de Kempen (Dilsen, Meeuwen) en de Maasvallei (Geistingen) werden belangrijke vindplaatsen ontdekt. Blijkbaar stonden de bewoners van onze streken onder invloed van de Michelsberglieden (4300-3100 voor Christus); de naam van deze cultuur is ontleend aan de site van Michelsberg, nabij Darmstadt. Ze produceerden aardewerk dat ze zelden versierden; de potten hadden vaak wijd uitstaande randen. Voor het kappen van hout gebruikten ze gepolijste bijlen uit harde gesteenten of uit vuursteen.

Tijdens de aanwezigheid van de *bekerlieden* (vanaf 3100 voor Christus), die aan hun doden bekervormig aardewerk, doorboorde hamers of grote vuurstenen dolken meegaven, breidden de handelsbetrekkingen uit; vanuit Frankrijk werden grote vuurstenen dolken tot ver in Nederland geëxporteerd. Soms werden deze ook in goede lokale vuursteen geïmiteerd. In een latere fase brachten handelaars koperen voorwerpen mee uit verre streken. De "bekerlieden" begroeven hun overledenen onder geïsoleerd gelegen grafheuvels. Het is het eerste volk van wie we in Belgisch Limburg enkele aanwijzingen vinden over de manier waarop ze hun doden begroeven. Opgravingen te Rekem (Lanaken) leverden een beker uit een late fase en een grote doorboorde hamer op. Een prachtige imitatie uit hardsteen van een koperen Centraal-Europese hamer werd gevonden te Bekkevoort (vlak over de grens met Brabant). Een grote vuurstenen dolk uit Meeuwen komt vermoedelijk uit een grafheuvel die reeds lang geleden werd genivelleerd.

"Rich man – Poor man"

Brons, de nieuwe grondstof, een legering van koper en tin, bracht in de Lage Landen niet onmiddellijk veranderingen teweeg. Vuursteen bleef aanvankelijk erg gegeerd.

Vanaf 1800 voor Christus lijken de contacten met de Britse eilanden, waar wegens het voorkomen van erts een bloeiende bronstijdcultuur aanwezig was, een vlucht te nemen. Zo verschenen zowel in Zuidwest-Engeland als in onze streken vergelijkbare umvormen (bij ons "Hilversumumen" genoemd) en begrafenisgewoonten. Een kleine bronzen dolk, nog niet zo lang geleden ontdekt in Wijshagen (Meeuwen-Gruitrode), is afkomstig uit meer oostelijk gelegen streken. Hij is een van de schaarse overblijfselen uit deze overgangstijd. Waar in de Kempen het bos gerooid was en de schapen intensief graasden, ontstond de heide.

Omstreeks 1100 voor Christus nam de bevolking van de Kempen en de Maasvallei begrafenisgebruiken uit Centraal-Europa over. In Centraal-Europa zelf ontstond een elite, onder andere door de controle over rijke ertsgebieden. De overledenen werden nu gecremeerd. De asresten werden vaak in een urne ter aarde besteld op collectieve begraafplaatsen, de "umenvelden". Boven een graf werd meestal een heuveltje opgeworpen.

De vondsten in het collectieve graf van Rekem (Lanaken), uit de achtste eeuw voor Christus. Enkele zwaardfragmenten zijn verbogen en op die manier ritueel buiten gebruik gesteld.

Een zeldzame vondst uit deze vroege fase van de metaaltijden is een bronzen dolkje uit Wijshagen (Meeuwen-Gruitrode). Een amateur-archeoloog vond het in zijn eigen tuin. Van een toeval gesproken! Heel waarschijnlijk komt het uit een graf dat reeds vroeger verstoord werd.

De vier koperbijlen uit het bronsdepot van Geistingen (Maaseik). Mogelijk hadden ze een rituele functie of vertegenwoordigden ze een geldwaarde.

Omstreeks 700 voor Christus begon ijzer in het dagelijks leven een belangrijke rol te spelen. Hoewel we deze periode "ijzertijd" noemen, bleef brons evenzeer in gebruik. In Centraal-Europa waren de machtsverhoudingen grondig gewijzigd, toen lokale heersers de controle over erts- en zoutmijnen verworven hadden. De tijd was rijp voor het ontstaan van de Keltische cultuur.

We kunnen in de toenmalige samenleving hier te lande een sociale bovenlaag onderscheiden. Rijk voorziene graven met heel wat importgoederen uit zuidelijke streken getuigen hiervan.

In een *grafveld te Rekem* (Lanaken), aan de oevers van de Maas, werd de lijkas van drie personen samen in één kuil begraven. Het graf, dat uit de achtste eeuw voor Christus dateert, bevatte ook verschillende bronzen voorwerpen die mee op de brandstapel waren gelegd: drie zwaarden, drie lanspunten en twee versterkingen van lederen zwaardscheden. Eén zwaard was blijkbaar vooraf verbogen en ritueel buiten gebruik gesteld. Vergelijkbare rijkere graven kennen we onder andere uit het Nederlandse Maas-Rijngebied en uit de streek van de Samber. Sommige urnen van het grafveld van Rekem kwamen uit het Midden-Rijngebied.

De Maasvallei was in die tijd een belangrijke handelsader, waarlangs vreemde goederen onze streken bereikten. Het museum bewaart een viertal bronzen *kokerbijlen*, afkomstig uit een depot van 28 stuks. Dit depot werd rond 1935 ontdekt te *Ophoven-Geistingen*. De bijlen zijn licht en hol, en gegoten uit zacht brons. Ze werden in de Maasvallei geproduceerd. Wij veronderstellen dat ze een cultische betekenis hadden of als betaalmiddel werden gebruikt. Misschien werden ze wel om rituele of sociale redenen "geofferd"?

Centraal op het Kempisch Plateau ligt het *grafveld van Wijshagen-Rieten* (Meeuwen-Gruitrode). Er werden een veertigtal graven ontdekt. De meeste dateren uit de vierde eeuw voor Christus. In drie graven troffen archeologen in 1986-1987 uitzonderlijk rijke vondsten aan. In één graf waren de crematieresten bijgezet in een bronzen, geribde emmer, een zogenaamde "cista". Emaast lag een ijzeren paardebit, verschillende bronzen kleinoden, waaronder 6 "phalerae" (ronde plaatjes) en 4 hulzen die vermoedelijk als sierstukken van paardengetuig gediend hebben. In een grote grafheuvel van wel 20 meter doorsnede ontdekten de archeologen een grote bronzen "situla". In een andere grafheuvel, iets kleiner van afmetingen, werd een kleinere situla bijgezet.

Het gaat hier blijkbaar om de graven van een aristocratische "Keltische" familie. Zowel het gebruik van geribde emmers als van "situlae" hebben hun oorsprong in de mediterrane wereld, waar ze een belangrijke rol vervulden bij drinkgelagen. Bij ons werden ze blijkbaar als urne gebruikt en moeten ze veeleer gezien worden als statussymbolen voor de bezitters. Misschien controleerde deze familie wel een belangrijke handelsroute.

De gewone bevolking (1100-57 voor Christus) cremeerde de overledenen op een brandstapel. De lijkas werd soms in een urne verzameld en begraven. Soms werden de crematieresten in een doek gewikkeld en in een kuiltje gelegd. De collectieve begraafplaatsen bevatten dikwijls zoveel urnen, dat we ze "urnenvelden" noemen. De vormen van de urnen zijn niet zelden geïnspireerd door Centraal-Europese voorbeelden. Tijdens de vroege ijzertijd, circa 700-450 voor Christus, zijn urnen met schuin uitstaande rand of emmervormige types erg typisch voor de grafvelden in de Kempen. Over het graf werd vaak een heuvel aangelegd. Soms werd deze omringd door een ondiep greppeltje of door een krans van palen. De inhoud van de graven was veeleer schamel: ten hoogste een urne en een eenvoudig bekertje. Heel af en toe werden een bronzen armband, een lanspunt of enkele kraaltjes gevonden. De grootste urnenvelden bevatten soms honderden graven en bleven gedurende verschillende eeuwen in gebruik; ze liggen bijna alle in de Kempen of de Maasvallei; Achel, Donk (Herk-de-Stad), Eksel, Engsbergen (Tessenderlo), Grote-Brogel (Peer), Hamont, Kaulille (Bocholt), Lommel, Neerpelt, Overpelt, Peer, Rekem (Lanaken), Wijshagen-Rieten (Meeuwen-Gruitrode)...

De boeren leefden in middelgrote lemen huizen. Ze bewerkten kleine, vierkante akkertjes, afgebakend door heggen of walletjes. De percelen, waarop vooral gerst en tarwe werd verbouwd, bleven soms tijdelijk braak liggen. Deze zogenaamde "Celtic Fields" vormden een rasterpatroon, dat we hier en daar nog (Bocholt-Kaulille, Meeuwen-Gruitrode, Peer...) door middel van luchtfoto's kunnen herkennen in het Kempische landschap.

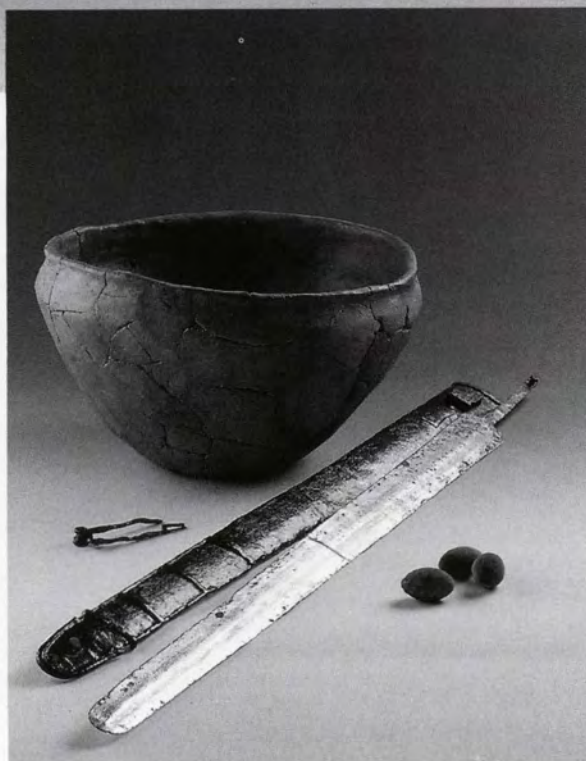
Tijdens opgravingen te Donk (Herk-de-Stad), Rekem (Lanaken), Rosmeer (Bilzen)...., vonden archeologen sporen van boerderijen en graanspijkertjes terug.

In het begin van de Gallische oorlogen bestond bij ons een bevolkingslaag die beïnvloed was door de Kelten. Gouden munten, siervoorwerpen en typisch Keltische wapens, zoals het zwaard van het Schulensbroek (Herk-de-Stad), verraden die invloed. De begrafenisgewoonten uit de voorgaande periode bleven bestaan. Van een grafveld te Wijshagen-Plokrooi (Meeuwen-Gruitrode) kennen we een komvormige urne en een ijzeren mantelspeld die oorspronkelijk samen met de crematieresten in een doekje werden gewikkeld. Het graf werd omheind door een ondiepe gracht van wel 34 bij 20 meter. Misschien fungeerde deze plaats oorspronkelijk als heiligdom. Een hele reeks kleine, vierkante grafmonumentjes lag eromheen geschaard.

De geribde "cista" met daarbij de bronzen en ijzeren bijgaven, en de twee situlae uit het grafveld van Wijshagen-Rieten (Meeuwen-Gruitrode). Deze uitzonderlijke vondsten dateren uit het begin van de La-Tène periode (circa vijfde eeuw voor Christus).

Het ijzeren zwaard van het Schulensbroek (Herk-de-Stad), een unieke vondst voor onze streken. De komvormige urne en de ijzeren mantelspeld zijn afkomstig van het grafveld van Wijshagen-Plokkrooi (Meeuwen-Gruitrode). Lemen slingerkogels dienden waarschijnlijk om de vijand ermee te bestoken.

Umen en bijgaven van
verschillende Noordlimburgse
grafvelden.

Het museum bewaart verschillende lemen, eivormige bollen. Er wordt wel eens gezegd dat het hier om "slingerkogels" gaat. De Romeinse veldheer C. Iulius Caesar meldt namelijk dat de inheemse bevolking de kampementen van zijn legioenen met gloeiend hete, lemen kogels bestookte.

"Toen er de zevende dag van het beleg een sterke wind was opgestoken, begonnen zij gloeiende kogels uit smedige klei en heetgemaakte werpspiesen te slingeren op de barakken die, naar Gallische gewoonte, met stro waren bedekt. Dit vatte snel vuur en de sterke wind verspreidde het in alle hoeken van het Kamp."

Met dit fragment uit "De Bello Gallico" van C. Iulius Caesar, die in 57 voor Christus de strijd met de Galliërs aanbond, willen we ons overzicht over de voor- geschiedenis van Limburg beëindigen. Deze geschriften brengen ons namelijk in één klap in de historische periode. Met de uitbouw van het Romeinse Imperium zal de bevolking hier te lande weldra onder invloed van haar veroveraars komen.

Guido Creemers

Onder de heerschappij van Rome

De ondergang van de Eburonen

Gedurende zeven jaar voerde Caesar een bloedige oorlog met als uiteindelijk doel de verovering van Gallië en de versteviging van zijn persoonlijke macht. De stammen in onze regio onderwierp hij in 57 voor Christus. In drie jaar tijd veroverde hij het grootste deel van Gallia. De krijgstochten van Caesar, die eindigden in 51 voor Christus, hadden diepe wonden geslagen. De Eburonen hadden onder leiding van Ambiorix nog in 54 voor Christus een memorabele slag toegebracht aan de Romeinse legioenen die onder het bevel stonden van Q. Titurius Sabinus en L. Aurunculeius Cotta. En Q. Cicero, broer van de beroemde redenaar, kon ternauwernood ontzet worden door te hulp snellende Romeinse troepen. De acties van de Eburonen tegen de Romeinen waren volgens Caesar een misdadig opzet dat met uitroeiing diende bestraft te worden. Tijdens verscheidene wraakexpedities werden dorpen en hoeven platgebrand, vee geroofd en oogsten vernietigd. De stam der Eburonen bestond niet langer. Gallië dat reikte van de Pyreneeën tot de Rijn, werd tenslotte als een nieuwe provincie bij het Imperium Romanum ingelijfd.

Het Imperium Romanum en het land der Tungri

Van 16 tot 13 voor Christus verbleef keizer Augustus in Gallië met zijn stiefzonen Tiberius en Drusus; met hulp van een van zijn belangrijkste medewerkers M. Vipsanius Agrippa legde hij er verder de basis voor een territoriale structuur die, mits enkele aanpassingen, eeuwen in voege zou blijven: Gallia Lugdunensis, Gallia Aquitania en Gallia Belgica. De Rijnstreek vormde een militaire bufferzone.

Keizer Domitianus richtte tenslotte tussen de jaren 82 en 90 na Christus Germania Inferior en Superior in, waardoor tevens de definitieve scheiding tussen deze gebieden en Belgica tot stand kwam. De provincies werden telkens verdeeld in verscheidene civitates, bestuursdistricten. Het bestuursdistrict "civitas Tungrorum" werd naar de Tungri genoemd. Zij verschenen in de plaats van de Eburonen en werden voor de eerste maal door Plinius vermeld naar aanleiding van de reorganisatie van keizer Augustus.

De basis van het Romeinse imperialisme lag in de organisatie van de provincies die toeliet in al de geledingen van de maatschappij in te grijpen met een diepgaande culturele invloed tot gevolg. De verspreiding van de Romeinse cultuur en haar invloed in de nieuwe "provincies" noemt men romanisering. Bepalende factoren in dit proces waren de Romeinse legioenen en hulptroepen, de aanleg van het wegennet en de urbanisatiepolitiek. Het Latijn werd de officiële voertaal, ook op grafmonumenten

van autochtonen en wijmonumenten aan de inheemse goden. Dagelijkse gebruiksvoorwerpen ontvingen een typisch Romeins "design". Steden en landbouwbedrijven werden op Romeinse leest geschoeid.

De aanwezigheid van de Romeinse legioenen en hulptroepen dient men aanvankelijk te zien in functie van een offensieve politiek tegen Germania. De Rijnstreek werd als een militaire bezettingszone beschouwd die zich na verloop van tijd stabiliseerde. De Romeinse troepen werden vanaf de regering van Hadrianus (117-138) vooral ingezet als een beschermende gordel rond het wereldrijk. Een verdedigingssysteem langs de grenzen – de "limes" – werd nu uitgebouwd. In de civitas Tungrorum werden talrijke militairen gerekruteerd die in de hulptroepen langs de rijksgrenzen werden ingezet. Niet minder dan drie cavalerieëenheden (alae) en vier infanterieëenheden (cohortes) werden naar deze stam genoemd. Onder de hulptroepen die aan de Rijn gelegerd waren, bevond zich tot 69/70 de ala I Tungrorum Frontoniana. In deze eenheid diende Reburus, zoon van Friatto en vermoedelijk Tunger van geboorte. Zijn grafmonument, gevonden in Bonn, is een van de vele getuigen van de actieve rekruteringspolitiek die de Romeinen in de civitas Tungrorum voerden. De nabijheid van die militaire macht langs de Rijnlimes wordt onder meer gesymboliseerd door het bronzen schedepuntbeslag van een gladius, een Romeins zwaard, dat op een Romeinse cultusplaats op "de Rieten" te Meeuwen-Gruitrode gevonden werd.

Blauwgekleurd glas uit de eerste eeuw na Christus.

In directe relatie met de ontwikkeling van de militaire macht stond de bijzondere organisatie die de Romeinen op touw zetten. Het leger had immers nood aan een goed uitgebouwde infrastructuur. Een belangrijk element hierin was het wegennet dat op de eerste plaats, en in de vroegste fase bijna uitsluitend, ten dienste stond van snelle troepenverplaatsingen, de ravitaillering van het leger en de keizerlijke administratie. De uitbouw van dit wegennet, dat te Tongeren in een knooppunt samenkwam, betekende een belangrijke stimulus voor de groei van de stad. De heirbanen groeiden immers ook uit tot belangrijke handelsroutes voor produkten uit de verschillende regio's van het Romeinse Rijk. Ze waren onontbeerlijk voor de economische ontwikkeling van Atuatuca. Dit wegennet verbond Atuatuca met de provinciehoofdplaatsen Colonia Agrippinensis (Keulen) en Durocortorum (Reims) en de hoofdsteden van de naburige civitates. Het zogenaamd itinerarium van Tongeren, dat dateert uit de tweede of de derde eeuw, plaatst de stad in dit wegennet. Drie van de oorspronkelijk acht zijden bleven bewaard en informeerden de reiziger over de routes met Atuatuca als startpunt. De trajecten liepen langs de Rijn grens, in de Champagnestreek en in het noordoosten van Frankrijk. De afstanden tussen twee opeenvolgende etappeplaatsen zijn in leugae, een Gallische lengtemaat van 2.222 m, aangeduid.

Ten slotte voerden de Romeinen een doelbewuste urbanisatiepolitiek. Atuatuca is hiervan een bijzonder goed voorbeeld.

De opkomst van een Gallo-Romeinse stad

Het ontstaan van deze stad is niet toe te schrijven aan een echte stadsstichting. Er werden tot nog toe evenmin resten van een pre-Romeinse bewoning aangetroffen. Op verscheidene plaatsen in de stad zijn sporen van V-vormige grachten gevonden. Archeologisch onderzoek ten zuidwesten van de stad bracht verdedigingswerken aan het licht, bestaande uit een aarden wal met een houten palissade voorafgegaan door een spitsgracht. In 1964 trof men aan de oostzijde van de stad sporen aan van een stadgracht die reeds lang voor 69 gedempt werd. Binnen deze verdedigingsconstructies trof men sporen van rechthoekige houten constructies aan evenals fragmenten van Arretijnse terra sigillata die traditioneel door de Romeinse legioenen in het veroverde gebied geïmporteerd werden. Op basis van dit archeologisch onderzoek werd de hypothese ontwikkeld dat een militair kamp aan de grondslag van het ontstaan van Tongeren lag. Problematisch is evenwel dat tot nog toe weinig militaria werden teruggevonden. Die schaarse militaria zijn enkele pijlpunten, een speerpunt en een slingerkogel. Om die reden trachten sommigen de militaire oorsprong van Tongeren te nuanceren.

Regelmatig werd zelfs getwijfeld aan het militaire karakter van de eerste nederzetting. Enkele auteurs hebben dan ook getracht het ontluiken van Atuatuca toe te schrijven aan de ontwikkeling van handelsactiviteit ter plaatse. Als Romeinse marktplaats was Tongeren, gelegen op een kruispunt van verscheidene wegen een uitstekende lokatie en bijgevolg een natuurlijk ontmoetingspunt voor ambachtslieden en handelaars.

Hoewel de militaire theorie flink ter discussie staat, kan zij toch niet dadelijk verworpen worden. Met name de terra sigillata en de AVAUCIA-muntjes schenken een gelijkaardig beeld als in andere Augusteïsche legerkampen. De schaarse militaria zouden een militaire oorsprong eventueel kunnen bevestigen. Ook moeten we er terdege rekening mee houden dat de Romeinen reeds vrij vroeg militairen in de civitas Tungrorum rekruteerden. In ieder geval is het ontstaan van Tongeren een zuiver Romeinse aangelegenheid en moet gezien worden in het licht van de administratieve en de militaire politiek van keizer Augustus.

De vroegste Romeinse aanwezigheid moet in ieder geval een zekere aantrekkingskracht uitgeoefend hebben. Alleszins vestigde zich hier een kleine gemeenschap van uiteenlopende ambachtslieden, handelaars en nijveraars die hun diensten en koopwaar aan de Romeinen aanboden. De kleine nederzetting groeide uit tot een vicus waar zowel inheemse als vreemde bevolkingselementen een woonplaats vonden. De geleidelijke groei van de vicus tijdens Tiberius' regering blijkt duidelijk uit de import van de eerste terra sigillataprodukten uit de Zuidgallische officinae die het Italiaans vaatwerk van de markt verdrongen.

Vanaf de regering van keizer Claudius vangt echter de echte romanisatie aan. Vondsten, onder meer van inheems aardewerk, tonen wel aan dat na de Romeinse verovering de oude tradities nog geruime tijd bleven bestaan. Doch onder invloed van het geïmporteerde Italiaanse aardewerk evolueerde de inheemse keramiek tot Belgische waar, en later tot Gallo-Romeins vaatwerk. Het wegennet werd nu ook gemoderniseerd en villae en vici werden overal in het land ingeplant. Atuatuca kende een significante groei die duidelijk het gevolg was van een benijdenswaardige ligging in een uiterst vruchtbare streek op de grote weg Keulen-Bavay-Boulogne, niet ver van een militair district in volle expansie.

Over het oude stratennet in dambordplan ontwikkelde zich de nieuwe burgerlijke nederzetting uit de Claudische periode met een bekieseld stratennet. In de oudste fasen kende deze nederzetting nog een vrij losse bebouwing met een inheems karakter, waarbij de houten woningen met de smalle zijde naar de straatkant gericht werden. Wanneer de eerste bekieseling van de straat plaats vond, werden de tweescheppige woonstalhuizen in inheemse traditie vervangen door meer luxueuze en grootschalige constructies. Houtbouw bleef echter nog steeds gehandhaafd.

De machtswissel na de zelfmoord van Nero in 68 mondde uit in een burgeroorlog tussen de verschillende troonpretendenten, waarin grote delen van het rijk betrokken werden. In Gallia veroorzaakte de Batavenopstand in 69-70 onder leiding van Civilis de nodige deining. Leden van de Tungri waren bij de revolutie betrokken. Ook een cohors Tungrorum had haar veldtekens aan Iulius Civilis overhandigd. Tijdens dit oproer werd Atuatuca waarschijnlijk ongeveer volledig in de as gelegd. Dit kan opgemaakt worden uit de brandlaag die overal in de stad bij archeologisch onderzoek te voorschijn komt.

Bij de heropbouw van de stad werden weinig of geen wijzigingen aangebracht aan het algemeen plan. Wel kreeg Tongeren het uitzicht van een grootse burgerlijke nederzetting naar Romeins voorbeeld: een regelmatig stratennet, openbare gebouwen, magazijnen, een aquaduct. De kapitelen en bouwfragmenten verwijzen naar het monumentale karakter van deze openbare gebouwen. Het forum kon echter tot nog toe niet met zekerheid gelokaliseerd worden. In de noordelijke sector van de stad, tegen de wallen, lag een monumentaal heiligdom (71,50 x 112 m), op een kunstmatig terras. De voorgevel was naar de stad gericht. Het terras zelf was omhoog met een porticus. Van de goden die in de tempel vereerd werden, bleven enkele beeldhouwfragmenten bewaard: Mercurius, Fortuna of Pax en een Jupitergigantengroep.

De oorspronkelijke vicus groeide langzaam uit tot een echte stad. Steen werd meer en meer ook voor woningbouw gebruikt. Op verscheidene plaatsen in Atuatuca werden luxueuze woningen aangetroffen. Archeologisch onderzoek op het terrein langs de Hondstraat legde de sporen bloot van grote stenen constructies uit respectievelijk de tweede en de derde eeuw. De talrijke vertrekken en gangen van dit gebouw wijzen op een minimale oppervlakte van 50 x 25 m. Van het vloemniveau van het gebouw uit de tweede eeuw springt vooral het mozaïek in een gang van ca. 20 x 3 m in het oog. Zowel de afmetingen als de inrichting met hypocaustum, mozaïek en beschilderd wandpleister wijzen in de richting van rijke privé-residenties. Tegelijk verkreeg Atuatuca langzaam de status van caput civitatis, de onbetwiste bestuurlijke hoofdplaats van de civitas Tungrorum waar de administratie op Romeinse leest geschoeid werd. Atuatuca kreeg in de loop van de tweede eeuw van de keizer de toestemming een stenen muur te bouwen. Het verloop van die wallen, die een lengte hadden van 4.544 m, was vrij onregelmatig. Langs de buitenzijde werd de muur voorafgegaan door een systeem van spitsgrachten, variërend van één tot drie naargelang van de terreinomstandigheden. Zes poorten werden gelokaliseerd op de punten waar de verkeerswegen de stad binnenkwamen.

Terra cotta godenbeeldjes gevonden in de Tiendenschuur te Tongeren.

Atuatuca Tungrorum en de pax Romana

Keizer Augustus hechtte veel belang aan het politieke programma van de pax Augusta, de vrede door de keizer gerealiseerd. Die vrede werd bereikt door de overwinning van de Romeinen op en de onderwerping van de vijand. Vrede kon slechts gerealiseerd worden na onderwerping door de Romeinse troepen. De pax Romana was also een gewapende vrede.

Die pax Romana maakte het echter mogelijk dat Tongeren uitgroeide tot een belangrijk economisch centrum. Het archeologisch onderzoek, zowel in de stad als buiten de wallen op de necropolen, bewijst de welstand van de plaatselijke bevolking die een welvarende en actieve gemeenschap vormde. De handel in landbouwprodukten moet een significante plaats ingenomen hebben, temeer daar men ook van staatswege hier alle belang bij had. De ravitaillering van de Rijntroepen, mogelijk georganiseerd vanuit de horrea, werd in ieder geval niet aan het particulier initiatief overgelaten. De lokale landbouwers hebben blijkbaar rijkelijk geprofiteerd van de aanwezigheid van een dergelijke afnemer van hun produkten die een stimulus betekende voor de agrarische ontwikkeling van de regio.

Op verscheidene plaatsen in de stad moet zich tevens een bloeiende handels- en ambachtelijke bedrijvigheid ontplooid hebben. Dit blijkt althans uit de resten van een pannoven en afval van beensnijwerk, smeltkroesjes en bronslakken die tijdens enkele archeologische campagnes in de binnenstad werden gevonden. De produktie van bakstenen en dakpannen had te Tongeren een grote afzetmarkt. Bovendien vonden deze producenten evenals de pottenbakkers vrij gemakkelijk hun grondstof in de klei- en leemgroeven in de omgeving van de stad. De vondst van grote hoeveelheden slachtafval in een aantal afvalkuilen in de Kielenstraat wijzen op slagersactiviteiten.

Bronzen vaatwerk uit de tweede en derde eeuw.

Niettegenstaande deze lokale productie werden toch veel artikelen geïmporteerd. Hiertoe hoorden zeker levensmiddelen zoals zuiderse wijn, olie, olijven of garum (vissaus) die in amforen vanuit landen rond de Middellandse Zee naar onze gebieden geïmporteerd werden. Goederenmerktekens en naamstempels van de fabrikanten op de amforen verhalen duidelijk de herkomst. Onder de import bevonden zich ook talrijke gebruiksartikelen. Terra sigillata werd aangevoerd, eerst uit Noord-Italië, later uit Zuid-, Midden- en Oost-Gallië. Vanaf de vierde eeuw betrof men het uit Noordoost-Frankrijk. Tijdens de derde en de vierde eeuw werden spreukbepalers uit Trier, en gevamd en gemarmerd aardewerk uit de Eifel geïmporteerd. Uit Keulen kwamen de terra cotta godenbeeldjes. Ook glas werd in belangrijke mate ingevoerd vanuit Keulen. De Frontinus-flessen kwamen vermoedelijk echter uit de streek van Boulogne-sur-Mer. Bronzen vaatwerk werd geïmporteerd vanuit Italië, de Rhônevallei, Noord-Frankrijk en later het Rijnland.

Door deze politiek-administratieve en economische kracht bezat Atuatuca ook een uitgesproken culturele positie. Deze culturele positie komt niet enkel tot uiting in de materiële nalatenschap, maar ook in het geestesleven en meer bepaald de Romeinse godsdienst. De officiële Romeinse godsdienst wordt te Tongeren op de eerste plaats geattesteerd door het tempelcomplex met zijn goden aan de noordzijde van de stad. Naast een prachtige Iupitergigantenruiter vond men in het puin van de gebouwen nog een Fortuna en een Mercurius. Reeds vroeger kwam in Tongeren het tronende godenechtpaar Iupiter en Iuno aan het licht. Een opschrift werd door Apronius Iunius aan Fortuna gewijd en de cives Romani van de centuria van Valentinus droegen een altaar op aan Vulcanus. Tegenover deze officiële cultus, die zelfs enkele inheemse trekjes vertoont, staat een brede waaier uitingen van volksdevotie. Bronzen beeldjes stellen Hercules, Mars, de Lares en een Mercurius met drie phalli voor. In de Tiendenschuur vond men in het begin van de eeuw terra cotta's van Dionysos, Minerva, Diana, Venus, Fortuna, de Matres, een moedergodin. Oosterse mysteriecultussen zijn slechts schaars vertegenwoordigd. Het is een ware mengeling van officiële Romeinse goden, de keizerscultus, Keltische en Germaanse goden, Matronen en moedergodinnen, de mysteriecultus en ten slotte vanaf de vierde eeuw het Christendom.

Langs de invalswegen in het noordoosten en het zuidwesten van Atuatuca lagen de grote stedelijke necropolen. Overeenkomstig de wetten van de twaalf tafelen lagen zij buiten de stadswallen. Ze waren in de loop van de jaren uitgegroeid tot uitgestrekte begraafplaatsen die samen een oppervlakte van verscheidene hectaren beslaan. Zij bleven tot het begin van de vijfde eeuw in gebruik. De crematieritus was

Bronzen balsamarium in de vorm van een negerhoofd (tweede eeuw).

De Iupitergigantenruiter (tweede eeuw).

Het zogenaamde itinerarium van Tongeren (tweede-derde eeuw).

gebruikelijk tijdens de eerste twee eeuwen van onze tijdrekening. De lijkas werd na de verbranding verzameld, meestal in een urne van aardewerk, en samen met de grafgift in het graf bijgezet. In de loop van de derde eeuw kwam geleidelijk de inhumatie van de overledenen in zwang en werd algemeen tijdens de vierde eeuw. Meestal werd de dode in een houten, soms ook in een loden of een stenen kist ter aarde besteld. De grafritten waren vaak een weerspiegeling van de sociale status van de overledene. Van de grafmonumenten die ooit op deze necropolen opgericht werden, bleven slechts fragmenten bewaard.

Het centrum van een landbouwgewest

Vanuit Atuatuca Tungrorum verspreidde zich een sterk romaniserende invloed. Wellicht was zij op het platteland niet zo intens als in de stad. Doch de culturele bevruchting was ook hier in alle facetten van het dagelijkse leven waarneembaar.

Atuatuca dankte haar bloei en algemene welvaart voor een belangrijk deel aan de agrarische exploitatie van het vruchtbare Haspengouw. In de vroeg-Romeinse tijd bestonden de nederzettingen op het platteland uit eenvoudige woonstalhuizen, gebouwd in hout, leem en stro of riet. Landbouw en veeteelt voorzagen hier enkel in de eigen behoeften. In de onvruchtbare Kempen bleven de inheemse woningbouw en nederzittingsstructuren zo goed als ongewijzigd.

De werkelijke romanisering van het platteland begint in deze streek in ieder geval pas bij de systematische kolonisatie op het einde van de eerste eeuw die gepaard gaat met de centuriatio en de villabouw. Het platteland rond Tongeren vertoont trouwens duidelijk talrijke sporen van deze landindeling. Dit kadaster wordt gekenmerkt door een zeer regelmatig plan waarbij de grenzen van de percelen elkaar in een rechte hoek snijden. Men mag veronderstellen dat op ieder perceel, dat ca. 50 ha besloeg, theoretisch één villa lag. Het systeem liet op die manier toe de landbouwdomeneinen te spreiden en een rationele landbouwpolitiek te voeren.

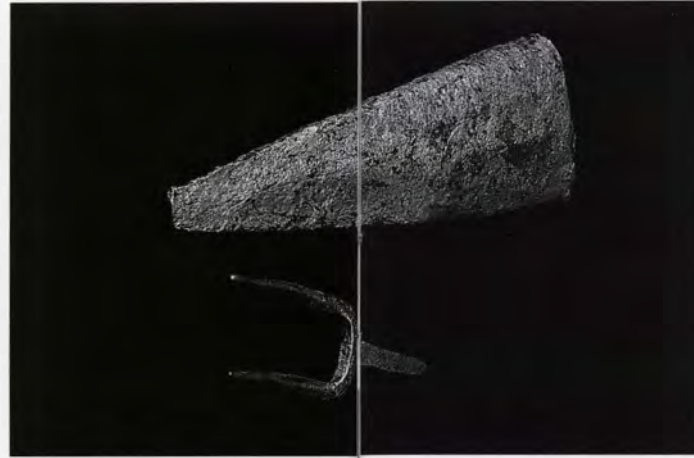
Een belangrijk gegeven is de continuïteit in bewoning. Men kon inderdaad vaststellen dat aan de villa's van Rosmeer, Val-Meer, Neerharen-Rekem, Voerendaal en Broekom een inheemse bouwphase voorafging. Ook de tumuli van Berlingen en Gutschoven gaan mogelijk terug op een pre-Romeinse begraafplaats. Men mag bijgevolg veronderstellen dat de oorspronkelijke bevolking in de nieuwe landbouworganisatie opgenomen werd. Dit verklaart tevens de overgang van houtbouw naar steenbouw op dezelfde plaats bij de constructie van de villae.

In de civitas Tungrorum werden de villa's na verloop van tijd naar mediterrane regels gebouwd.

Archeologische campagnes in Limburg wezen uit dat hier voornamelijk het porticus-type opgericht werd: een rechthoekig gebouw met een gevelportiek tussen twee uitspringende hoekvertrekken. Het betreft hier het grondplan van nagenoeg alle villa's in de westelijke en noordelijke provincies van het Imperium Romanum. Variaties in dit grondplan zijn meestal het gevolg van de aanbouw van vertrekken. In de nabijheid van het hoofdgebouw lagen de stallingen, werkhuizen en eventueel zelfs de woonvertrekken voor het personeel, meestal in houtbouw, zoals bijvoorbeeld bij het onderzoek van de villa's te Piringen en op het Walenveld te Vechmaal werd aangetoond.

Gerst was de belangrijkste graansoort naast emmertarwe en spelt. Ook haver en gierst werden geteeld, samen met fruit zoals kersen, appels, peren en groentesoorten. De landbouwprodukten werden onder meer opgeslagen in dolia en op voorraad-zolders. De veestapel bestond vooral uit runderen, varkens, paarden en een paar schapen en geiten.

Wie deze grootgrondbezitters en landbouwers waren, kan moeilijk uitgemaakt worden. Enkelen waren misschien hoge burgerlijke ambtenaren of officieren die afgezwaid waren in Germania. Er dient in ieder geval rekening gehouden te worden met de aanwezigheid van een lokale bevolking die haar wortels had in de pre-Romeinse tijd. Alleszins slaagden talrijke

Landbouwalaam uit de villa van Vechmaal.

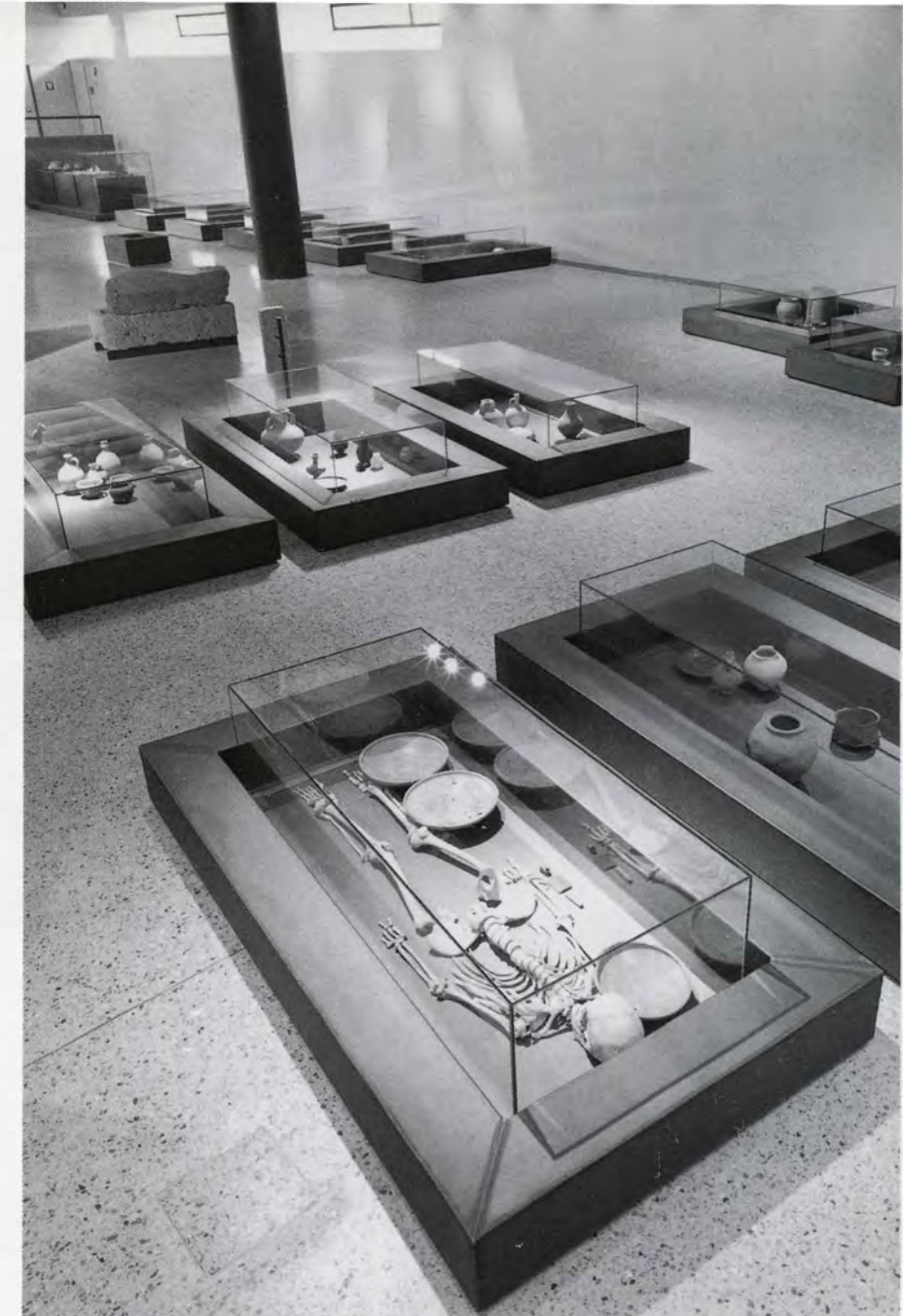
Altaar gewijd aan Jupiter Optimus Maximus (tweede eeuw).

grondeigenaars erin een significante welstand op te bouwen. Dit blijkt niet enkel uit de omvang en de luxueuze afwerking van een aantal villa's, maar ook uit de talrijke tumuli met rijke grafinhouden die in Haspengouw en ook elders in de civitas vanaf het einde van de eerste eeuw werden opgericht. Opmerkelijk zijn wel de tumuli van Berlingen of Sint-Huibrechts-Hern die zeer mooi brons en glas bevatten. Doch ook tumuli zoals deze van Gutschoven, Hoepertingen of Gors Opleeuw geven een fraai beeld van de welstand die deze grootgrondbezitters wisten op te bouwen.

De graanproductie oversteeg de behoeften van Atuatuca. Doch evenals de exploitatie van het platteland lijkt ook de handel in landbouwprodukten vrij goed georganiseerd. Dat blijkt uit de aanwezigheid van de horrea die aan de zuidwestzijde van de stad, vlak buiten de grote stadsmuur, langs de weg Bavay-Tongeren-Keulen reeds in de Flavische tijd opgericht werden. In een eerste fase ging het nog om leem-houten stapelhuizen die slechts in een tweede fase, omstreeks het begin van de tweede eeuw, een meer monumentaal uitzicht krijgen. Het betreft hier een lange reeks opslagruimten rond een binnenplaats. De aanwezigheid van een dergelijke opslagplaats in de nabijheid van de hoofdplaats van een civitas mag in verband gebracht worden met een functioneel gestructureerde plattelandseconomie ten behoeve van de voedselbevoorrading van de Rijnlegers. Heel het complex wijst duidelijk op het belang van de aanvoer en doorvoer van deze landbouwprodukten vanaf het platteland en dit vanaf de Flavische tijd tot omstreeks het midden van de derde eeuw.

Aan de vooravond van het late keizerrijk

Na de dood van keizer Alexander Severus in 235 braken voor het Imperium Romanum onrustige tijden aan. Ook voor onze gewesten wordt de tweede helft van de derde eeuw een periode van terreur en rampspoed. De vijand profiteerde van de teloorgang van het centrale Romeinse gezag en de verzwakking van de rijksgrenzen en viel in verschillende golven het

rijk binnen. Over de invallers is in feite zeer weinig bekend. De stammen worden Germanen en Franken genoemd. Zij verschijnen voor de eerste maal in de "Vita Aureliani".

Die eerste Frankische raids maakten aan het Romeinse bevel duidelijk dat de grenzen van het Imperium zeer kwetsbaar waren. Bovendien hadden de invallers meestal niet de bedoeling zich blijvend in onze gewesten te vestigen, doch waren enkel op buit uit. Deze raids waren blijkbaar zeer moorddadig. Niet enkel het grafveld te Krefeld-Gellep, maar ook de zuidwestnecropool te Tongeren bevat enkele onregelmatige inhumaties, waarbij de doden zonder veel zorg en plichtplegingen in de kuilen werden geworpen. Ook hier troffen de onderzoekers enkele kuilen met paardeskeletten aan. Op het einde van de derde eeuw was Gallië een verwoeste provincie met vernielde stedelijke agglomeraties, dorpen en landbouwbedrijven.

Gallo-Romeinse graven uit de necropolen te Tongeren.

Ook de *civitas Tungrorum* ontsnapte niet aan deze gebeurtenissen. Te Riemst, Eben-Emael en Koninksem werden muntschatten in de grond gestopt en verscheidene villa's werden verwoest of verlaten. In welke mate de stad Tongeren onder het geweld te lijden had, is niet helemaal duidelijk. Hoewel in de stad verspreid brandlagen werden teruggevonden, lijkt het toch niet tot een algehele verwoesting van Atuatuca gekomen te zijn.

Vanaf de regering van keizer Diocletianus (284-305) brak een periode aan van wisselende kansen. Ondanks enkele dynamische keizers wisselt sterke Romeinse invloed af met zwakte en op iedere zwakte reageerden de vrije stammen meestal onmiddellijk met plunderingen en invallen. Keizer Diocletianus zelf voerde een krachtig herstelbeleid, gericht op een verbetering van het centrale gezag en de militaire organisatie. Op administratief vlak werd de *civitas Tungrorum* overgeheveld naar de provincia *Germania Secunda* met Keulen als hoofdplaats. Op militair vlak werd de vroegere lijnverdediging langs de grens vervangen door een verdediging in de diepte. De vroegere wegposten evenals de steden werden versterkt. Deze politiek werd door zijn opvolgers,

onder wie vooral Constantijn de Grote, voortgezet. Tongeren kreeg in deze periode een nieuwe omheiningsmuur van 2.680 m, een heel stuk korter dan de wallen uit de tweede eeuw. Het is duidelijk dat op dit ogenblik het militair belang prevaleert en Tongeren een belangrijke schakel wordt in de verdediging van het Westromeinse Rijk.

Tumulus van Gutschoven
(laatste kwart eerste eeuw).

Vervolgens speelde Tongeren opnieuw zijn rol als opslagplaats. Ondanks een duidelijke economische recessie kon Tongeren het statuut van een welvarende stad behouden. Volgens Ammianus Marcellinus telde *Germania Secunda* slechts twee grote en rijke steden, met name Keulen en Tongeren. Deze welvaart blijkt op de eerste plaats duidelijk uit een significant aantal graven uit de vierde eeuw met betrekkelijk rijke bijgaven. Doch ook de resten van enkele gebouwen wijzen in dezelfde richting. Blijkbaar bleef de stad ook in het politieke leven een veelbetekenende rol spelen, zoals blijkt uit de aanwezigheid van Julianus alhier in 358. Tongeren blijft alzo een van de belangrijke steden in onze gewesten tijdens het laat-Romeinse keizerrijk.

Robert Nouwen

Op weg naar de middeleeuwen: de Merovingische cultuur in Limburg

De verloren grens

In 406 vond de catastrofe van de Sint-Sylvestermacht plaats. Bij de massale invallen van Germanen, Vandalen, Sueven en Burgonden werd de Rijn grens bij Mainz doorbroken en werden grote delen van het Romeinse grondgebied door binnendringende stammen overstroomd. Keulen en Trier ontsnapten dan wel aan de totale verwoesting, maar de Romeinse troepen waren niet bij machte om de moordende benden tegen te houden. In 410 veroverde Alaric Rome.

Na deze invasies kon de Romeinse macht zich niet meer herstellen. In het noorden van Gallië groeide langzaam maar zeker de macht van de Franken. De historicus Gregorius van Tours maakte gewag van de opgang van de Frankische koning Chlodio. Deze stuurde verspieders naar de stad Kamerijk-Cambrai en, nadat hij alles had laten verkennen, volgde hij zelf, versloeg de Romeinen en nam de stad in. Hierna breidde hij zijn macht uit tot aan de Somme.

Ondanks het feit dat de Franken, volgens een bericht van Sidonius Apollinaris, tussen 440 en 450 een nederlaag leden tegen de Romeinse troepen onder leiding van Aëtius, verliep de expansie voor hen zeker niet ongunstig. De Romeinse macht in onze gewesten kan men stilaan als beëindigd beschouwen, zelfs indien de relaties met het Imperium Romanum bleven bestaan.

De Franken waren in Gallië de belangrijkste machtsfactor geworden. Zij namen ten overstaan van de Romeinen steeds meer een onafhankelijke positie in. Dit blijkt uit de geschiedenis van Childeric, Frankisch koning en tegelijk Romeins officier. De gegevens over deze vorst horen grotendeels thuis in de sfeer der legenden. Zo behoort hij tot het geslacht van de legendarische koning Meroveus naar wie de Merovingers genoemd worden. Deze laatste zou zelf de zoon van Chlodio zijn. Childeric werd, zoals verhaald door Gregorius van Tours, onttroond wegens zijn losbandig leven. Hij vluchtte naar Bisin, koning der Thuringi. Na een ballingschap van acht jaar kon hij echter terugkeren en bood zijn diensten aan aan de Romeinse veldheer Aegidius voor wiens rekening hij streed tegen de Wisigoten in 463. De politieke en militaire alliantie gesloten tussen Aegidius en Childeric was uitzonderlijk positief voor de Franken. Childeric bezorgde Rome de noodzakelijke troepen voor de verdediging van het rijk, terwijl de Frankische hoofdmans hierdoor een groot prestige verwierf. Deze loyaliteit van Childeric tegenover de Romeinen bleef ook na de dood van Aegidius in 464 bestaan. Hij nam samen met de Romeinen nog deel aan veldtochten in 469/470.

In 481 of 482 stierf Childeric. Zijn graf, uitzonderlijk door de rijkdom ervan, werd in 1653 te

Doomik ontdekt. In 476 had Odoaker ondertussen de macht van de laatste keizer van Rome, Romulus Augustulus, overgenomen waardoor hij de val van het Westromeinse Rijk bezegelde. Zo komt een einde aan wat Gibbon in zijn magistrale "Decline and Fall of the Roman Empire" "de grootste en wellicht meest ontlusterende revolutie van de geschiedenis van de mensheid" noemde. Een nieuw tijdperk kon beginnen.

De Merovingische koningen

Childeric was de koning van een groep Franken. Zoals de gebeurtenissen tijdens de eerste jaren van Clovis' regering aantonen, heersten in die tijd ook nog andere koningen, aanvoerders voor de oorlog. Vermelden wij hier bij wijze van voorbeeld Ragnacher te Cambrai, Sigebert te Keulen en Chararik misschien te Tongeren.

Childeric werd opgevolgd door zijn zoon Clovis (481/2-511). Hij was verantwoordelijk voor de uitbouw van de Frankische grootmacht. Systematisch en zonder scrupules elimineerde hij de lokale koningen en vestigde zijn gezag over een gebied dat zich uitstrekte van de Rijn tot aan de Pyreneeën. De Merovingische dynastie bereikte tijdens zijn bewind het hoogtepunt van haar macht.

Het is niet duidelijk of Tongeren op dat ogenblik nog bewoond was. Uit het einde van de vijfde of het begin van de zesde eeuw dateert in ieder geval het graf van een ca. 35-jarig Frankisch krijger. Hij werd begraven in de nabijheid van de tempel in het noord-oostelijk gedeelte van de stad. Langs het rechterbeen lag een scramasax, een vuurslag en een gesp. De rol van Tongeren als hoofdplaats van een regio werd in ieder geval duidelijk door Maastricht, Traiectum genoemd, overgenomen. Vermoedelijk in de loop van

Merovingische wapens uit het grafveld van Rosmeer.

de zesde eeuw werd deze stad een militair steunpunt voor de Frankische macht en tevens een belangrijk religieus en economisch centrum. De onmiddellijke nabijheid van de Maas, een van de belangrijkste handelsroutes, was hiervoor in grote mate verantwoordelijk. Het economisch belang van de stad wordt bovendien onderstreept door de aanwezigheid van een “munt” in het begin van de zevende eeuw toen daar gouden geldstukken werden geslagen.

Bij de dood van Clovis in 511 werd dit grote rijk ten gevolge van het Frankische erfrecht verdeeld onder zijn opvolgers. In feite had dit het einde van het Frankische eenheidsrijk kunnen betekenen. Niettemin bleef een zekere band behouden en werd de macht van de Merovingische vorsten aanzienlijk uitgebreid. Hun gezag was persoonlijk en in beginsel absoluut. De onderdanen legden aan de koningen de eed van trouw af.

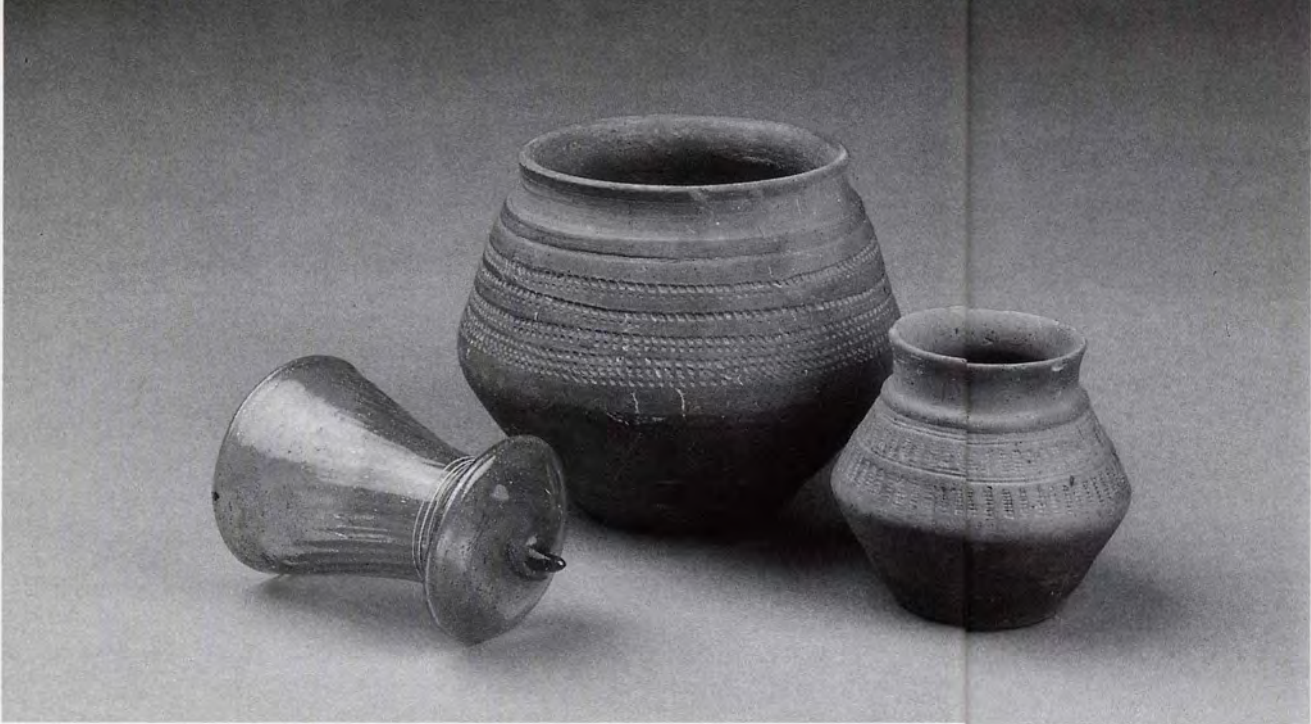
De zesde en de zevende eeuw waren inmiddels een periode van strijd tussen het westelijk, sterk geromaniseerde deel van het Frankische rijk (Neustrië) en het oostelijk, meer Germaanse gedeelte (Austrasië). De doelstelling was steeds de politieke macht in het hele rijk. In deze strijd speelden de culturele en etnische tegenstellingen een belangrijke rol. Tussen 555 en 561 werd de eenheid van het rijk opnieuw gerealiseerd door Chlotarius en in de zevende eeuw brengt Dagobert I († 639) het een laatste maal samen onder één gezag. In onze regio speelde het Austrasische geslacht der Pepiniden een belangrijke rol.

De groeiende invloed van de Kerk

Reeds tijdens de vierde eeuw vindt men aanwijzingen van de eerste verspreiding van het christendom in de Maaslanden. Deze christianisatie was zeker niet van grote omvang en vermoedelijk evenmin een gevolg van een doelbewuste missionering. De verspreiding van het christendom geschiedde voornamelijk door persoonlijke contacten en de stad was hiervoor de beste voedingsbodem.

Die eerste christianisatie wordt vaak verbonden aan de figuur van Sint-Maternus. Het is echter niet zeker dat hij in onze regio een belangrijke rol gespeeld heeft. De eerste belangrijke historische figuur is Sint-Servaas. De aanwezigheid van zijn bisschopszetel maakte van de stad der Tungri een belangrijk centrum tijdens de eerste kerstening. Doch tijdens het bewogen einde van de vierde eeuw ruilde Sint-Servaas Tongeren voor Maastricht, waar hij overleed op 13 mei 384. Op diens graf te Maastricht werd een kerk gesticht.

De voortdurende onrust tijdens de vierde en de vijfde eeuw heeft zeker een rol gespeeld in de beperkte verspreiding van het christendom.

Merovingisch glas en aardewerk.

Uiteindelijk bleef van deze eerste kerstening niet veel over. Het doopsel van Clovis door de H. Remigus te Reims in 496 staat weliswaar symbool voor de groeiende invloed van het christendom. De geschiedschrijving van de negentiende eeuw heeft deze gebeurtenis trouwens graag aangegrepen om de algemene verspreiding van het christendom in de voormalige Gallische provincies aan te tonen. De realiteit is vermoedelijk echter van die aard, dat het doopsel van Clovis nauwelijks iets veranderd heeft aan het geloof of de gewoonten van de bevolking.

Pas in de tweede helft van de zevende eeuw zal de christianisatie een echte aanvang nemen. Die toename van de evangelisatie was mogelijk verbonden aan de missionering van Sint-Amandus. Deze herstelde in het midden van de zevende eeuw de verflauwde missiearbeid en steunde hiervoor onder meer op kloosterstichtingen. Voor het bisdom Maastricht-Tongeren was Sint-Lambertus († 705) van grote betekenis. Hij oefende trouwens ook een sterke invloed uit op de Merovingische vorsten Chlodovech III en Childeric II. Op het einde van de zevende en het begin van de achtste eeuw situeert zich de missionering van Sint-Willibordus. Sint-Trudo († 693) ten slotte stelde in de zevende eeuw te Sint-Truiden een kapittel in. Hierdoor wordt het toenemende belang van de klooster- en abdijstichtingen voor de christianisatie onderstreept.

De archeologische nalatenschap

De archeologische nalatenschap van de Merovingische cultuur bestaat voor het grootste gedeelte uit grafgraven uit de begraafplaatsen van de zesde en de zevende eeuw. Van de Limburgse grafvelden bewaart het Gallo-Romeins Museum deze van Engelmanshoven en van Rosmeer. Het eerste grafveld situeerde zich ongeveer 2 km ten noorden van de Romeinse weg Bavai-Tongeren-Keulen. Het was gelegen op de zuidwestelijke helling van een heuvel.

Zestig graven werden blootgesteld. Alle dateren uit de zesde en de zevende eeuw. Te Rosmeer werden 118 graven blootgelegd van de ca. 150. Van de tweede helft van de zesde eeuw tot het einde van de zevende eeuw werden hier mensen begraven in en rond het puin van een Romeins gebouw.

De zorg die men aan de begraving van de overledene schonk en vooral de kwaliteit van de objecten, reflecteren de welstand en de maatschappelijke positie van de afgestorvene. In de Merovingische begraafplaatsen droegen de overledenen meestal hun beste kledij. De grafgraven vertonen talrijke nieuwe vormen, rood aardewerk afgeleid van laat-Romeinse sigillata en biconische potten met rolstempelversiering, mooie glazen tuimelbikers, een andere visie op juwelen. Opvallend in de mannengraven is de aanwezigheid van wapens zoals de francisca (strijdbijl), de ango (werpspies), de spatha (het lange slagzwaard), de scramasax (het korte, eensnijdende zwaard). De vrouwengraven schitteren door de sieraden. Aan het einde van de vijfde eeuw werd de cloisonné-techniek ingevoerd, dit zijn in cellen gevatte email en halfedelstenen op fibulae, juwelen, enzovoort. Deze techniek, die noch Romeins, noch Germaans van oorsprong is, zal weldra de Merovingische edelsmeedkunst beheersen. Maar ook de halssnoeren met kralen uit amber en glaspasta in alle kleurschakeringen zijn van een grote schoonheid. Zowel in mannen- als in vrouwengraven treft men gespen en gordelbeslagen aan, versierd met zilver en messingdraad. Deze versiering wordt damasquining genoemd. Lineaire en vlechtmotieven wisselen af met dierenmotieven. Merovingische nederzettingen zijn tot op heden relatief zeldzaam. Onder meer in Neerharen, Maastricht, Luik en Doornik werden sporen van artisanale activiteiten weergevonden.

Robert Nouwen

De studiecollectie

Door het samenspel van archeologie en verschillende andere wetenschappelijke disciplines worden vondsten méér dan louter “voorwerpen”. Als materiële resten zijn ze immers de getuigen van wat zich in het verleden heeft voorgedaan. “Vernieuwende” onderzoeksmethoden laten dan ook toe het onbekende verleden beetje bij beetje te reconstrueren. Zo wordt het antwoord op de vraag hoe onze voorouders geleefd hebben, steeds vollediger. Dankzij de samenwerking tussen archeologen en andere onderzoekers kunnen we ons steeds beter een beeld vormen van het klimaat, flora, fauna, woningen, voedselvoorziening, grondstofbevoorrading, werktuigen, handelscontacten... De studiecollectie belicht facetten van opgravingen in Limburg en de aangrenzende regio, waar diepgaand onderzoek belangrijke nieuwe elementen over het leven van onze voorouders aan het licht gebracht heeft: van jagers-verzamelaars, over de komst van de Romeinen, de intocht van de Germanen tot middeleeuwse muntschatten en kastelen... Anders dan in de permanente collectie zal het archeologisch onderzoek, dat er uitgevoerd wordt door verschillende instituten en universiteiten, op de voet gevolgd worden. Nieuwe gegevens uit opgravingen zullen er telkens een plaats krijgen, terwijl “verouderde” resultaten hun plaats zullen moeten afstaan. Deze afdeling wil aldus modern wetenschappelijk onderzoek in de regio activeren.

Guido Creemers & Caroline Vandegehuchte

Het rijke cultuurlandschap van Haspengouw

Voor een goed begrip van het Gallo-Romeins Museum is een bezoek aan Tongeren en omgeving aanbevolen.

Een feodaal landschap

Het uitgestrekte cultuurareaal en de imposante *hereboerden* getuigen in zeker opzicht nog van de antieke agrarische traditie. Tegelijk herinneren de hoevecomplexen van plattelandsabdijen als Herkenrode bij Hasselt, Nonnemielen bij Sint-Truiden, en commanderijen van de Duitse Orde als Alden Biesen bij Bilzen en Bemissem bij Sint-Truiden aan het middeleeuwse hofsysteem.

In Haspengouw valt nog steeds op dat een plaatselijke heer zijn autonomie wenste te demonstreren. Naast de als ruïne bewaarde Romaanse *Loonse burchten* te Brustem en Kolmont bleven enkele *burchttorens* in de scenografie van kastelen en kasteelhoeven bewaard. In het Cynshof te Batsheers, het kasteel van Hamal te Rutten en het statige Betho bij Tongeren zijn dit nog de oude feodale donjons. Te Alden Biesen is het een 16de-eeuwse uurwerk- en klokketoren die de woning van de landcommandeur accentueert. Ook *kerktorens* namen niet zelden de vorm aan van een versterkte toren, zoals te Wilderen, Groot-Loon en Montenaken. In Haspengouw blijkt hoe verscheidene dorpen verbonden waren met het lokale, ridderlijke huis. Talrijke grafmonumenten in kleine dorpskerken getuigen van de streekgebondenheid en de christelijke levenshouding van de landadel. Veertiende-eeuwse *grafzerken* vertonen de ingekerfde beeltenis van de ridder in biddende houding onder een gotische boogstelling. Hij verschijnt als een gelukzalige te midden van zijn dorpsgemeenschap, zoals in Gotem, 's Herenelderen en Heume-Vechmaal.

Romaanse beslotenheid en symboliek

De Sint-Servatiuskerkjes te Berg en Groot-Loon tonen aan dat de *Romaanse kerk* in wezen afzondering en beslotenheid is. De gerestaureerde interieurs, ook die van de Sint-Gangulfus- en de Sint-Pieterskerk te Sint-Truiden, evoceren het evenwicht en de rust van de Romaanse bouwkunst. Het 11de-eeuwse crucifix van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek te Tongeren put uit het wezenlijke verbond tussen architectuur en menselijke gestalte. Samen met de eerder aangehaalde grafkunst en de nog bewaarde doopvonten (bijvoorbeeld in de Sint-Pieterskerk te Sint-Truiden en de parochiekerken van Hoepertingen en Gorsem) waren zij tekens van heil en mysterie, van Romaanse ordening en symboliek.

Heiligen en heilzame kunst

De wandeling door middeleeuws Haspengouw toont dat *heiligen* vorm en inhoud gaven aan het dagelijkse leven. Waar men ook gaat, de heiligen zijn er tegenwoordig. Kerken, dorpen en zelfs een stad, Sint-Truiden, zijn naar hen genoemd. Voorop gaan de H. Servatius, bisschop van Tongeren, de H. Maternus, bisschop van de kerkprovincie Keulen, en de eerste Luikse bisschop Lambertus. Het levensverhaal van diens opvolger Hubertus werd in de vroege veertiende eeuw geschilderd op de koormuren van de parochiekerk van Sint-Huibrechts-Hem. Ook zij die zich door het stichten van kloosters hebben ingezet voor de kerstening van het Maasland, konden kort na hun overlijden hun werk blijvend bevestigen: Evermarus te Rutten, Landrada te Munsterbilzen en Trudo te Sint-Truiden. Naar hun graven werd gepelgrimeerd. Slechts de funderingsresten van de Romaanse *crypte* van de

Het monumentaal poortgebouw (1686) van het hoevecomplex van de voormalige benedictinessenabdij van Nonnemielen bij Sint-Truiden is het uiterlijk teken van een welvarende landbouwstreek. Met zijn kasteelachtige hoektorens toont het de "heerlijke" allures van de abdis.

Het gerestaureerde interieur van de Romaanse Sint-Gangulfuskerk te Sint-Truiden.

De Kruisiging in ivoor (omstreeks 980-1100) uit de Schatkamer van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek te Tongeren illustreert hoe de Luikse kunstproductie onder prinsbisschop Notker vasthield aan voorbeelden uit Metz en aan het Karolingisch classicisme.

Sint-Trudoabdij herinneren aan dit middeleeuws gebruik. In stift en kloosters werd aan *relikwieën* een heilzame waarde toegeschreven. Goud en zilver, edelstenen en email werden overdadig gebruikt om reliekhouders en schrijnen te maken. Van de rijke schatten van de Sint-Trudoabdij, het Landradastift en het cisterciënzerinnenklooster van Herkenrode bleef weinig over. Het bezit van de *schatkamer* van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Tongeren is nog steeds indrukwekkend. Men ontdekt er op een Merovingisch ivooren plaatje de H. Paulus die Gods gunst over de mensheid afsmeekt. Een reliekhouders van het Ware Kruis uit omstreeks 1180, omgeven met geëmailleerde voorstellingen van tien bisschoppen, brengt een eresaluut van de bisschoppen van Luik aan hun Tongerse voorgangers. Verscheidene zilveren beeldjes, herkomstig van het reliekschrijn van Onze-Lieve-Vrouw, tonen hoe de plaatselijke edelsmeden Hendrik en Gufkens aansluiting vonden bij de internationale Parlerstijl. Even fraai zijn de laat-middeleeuwse reliekbeeldjes van Hans van Roitlingen uit Aken en meester Leonard uit Luik. Deze schat staat uitgesteld in de oude kapittelzaal van het Tongerse kanunnikenstift, gelegen aan het Romaans, vroeg-gotisch *kloosterpand*. Iedere bezoeker komt er onder de indruk van de wijze waarop het licht van het binnenhof bezit neemt van de met rondboogvensters doorbroken wand van de ommegang.

Een hemel op aarde

Binnen de Tongerse Onze-Lieve-Vrouwe-basiliek staan we te midden van een oneindige ruimte. De wanden van het *gotische kerkgebouw* brengen alles samen. Het "boodschappende" licht wordt in het gekleurde glas concreet. Ook wordt hier een opvallende eigenschap van een aantal Maaslandse kerken duidelijk: de directheid waarmee de eenheid van het ruimteconcept de betovering van het koorlicht centraal stelt. De altaarruimten van de begijnhofkerk te Sint-Truiden, de kanunnikenkerk van Kortessem, de kasteelkerk van 's Herenelderen en de basiliek van Tongeren, met de prachtige geelkoperen koorlezenaar en paaskandelaar (J. Josès, 1372), creëren elk op hun manier deze "aanschouwende sfeer". Even boeiend zijn enige *muurschilderingencycli*. De begijnhofkerk te Sint-Truiden toont een opmerkelijk overzicht van muurschilderkunst van de dertiende tot de zeventiende eeuw. Vrouwelijke heiligen (1490-1510) nemen er bezit van de pijlers en geven zin aan het samenzijn van de begijnen in hun koor. Merkwaardig is de vroeg-gotische, haast "byzantijnse" voorstelling van de Vera Ikoon, rechts van de triomf-boog. In de zuidelijke dwarsbeuk van de kerk van Zepperen betreft de iconografie (omstreeks 1509) de pelgrimerende mens. Het wonderlijke leven van de H. Genoveva leert hoe heiligheid wordt bereikt, terwijl daarnaast een gigantische Christoffelfiguur het Jezus-kind veilig over de rivier brengt en wij allen oog in oog staan met het Laatste Oordeel. In de reeds genoemde Sint-Hubertuskerk te Sint-Huibrechts-Hern wordt duidelijk dat de aardse pelgrimstocht, begeleid door het stichtende voorbeeld van de heilige, de gelovigen uiteindelijk in het Godsrijk brengt.

Het gotische interieur van de voormalige begijnhofkerk te Sint-Truiden met de merkwaardige reeks muurschilderingen (dertiende tot de zeventiende eeuw).

Regionale architectuurstijl

Voor het gewone bouwen bleef men in de Maasstreek de vakwerktechniek lang getrouwd. Vanaf de zestiende eeuw eiste het stenen woonhuis geleidelijk zijn plaats op in de steden. Onder Luikse invloed ontwikkelde zich een streekeigen stijl, de zogenaamde *Maaslandse renaissance*. Het kenmerkende hiervan is de gestandaardiseerde combinatie van baksteen voor het opgaand metselwerk met natuursteen (Maastrichtse en/of Naamse steen) voor kwetsbare metselwerkhoeken, deur- en vensteromlijstingen, muurbanden en kroonlijsten. In de stad gaf men de voorkeur aan het breed-huis. In- en uitwenkende topgevels met renaissance- of bandvormen treft men vooral aan op de zijgevels; aan de voorzijde ging alle aandacht naar de uitwerking van de horizontale kroonlijst. Bilzen, Borgloon, Hasselt, Sint-Truiden en Tongeren bewaren nog verscheidene voorbeelden van de "Maasstijl". Vooral de begijnhoven van de drie laatstgenoemde steden illustreren op boeiende wijze het verhaal van het versterkingsproces en het Maaslandse, stenen woonhuis.

Devotie en contrareformatie op het platteland

De barokkunst heeft in Limburg een bescheiden beeld nagelaten. Des te boeiender zijn de *devotiekapellen*, betekenisvol ingeplant in het Haspengouwse heuvellandschap, zoals de H. Grafkapel te Neercanne (omstreeks 1650) en de kapellen toegewijd aan Onze-Lieve-Vrouw te Helshoven (1659), aan haar moeder de H. Anna te Wintershoven (17de eeuw) en aan Sint-Job te Jeuk (17de eeuw).

Te Vrijhem bij Hoeselt werd een repliek gebouwd (1685) van het huis van Onze-Lieve-Vrouw, waarbij de geest van de plek, een eenzame heuvel, inspeelt op de symboliek van Loreto. Wie meer wil opsteken van het contrareformatorisch ideeëngoed, vindt in Limburg drie merkwaardige ensembles. De *Mariale bedevaartplaats van Kortebos* aan de weg van Sint-Truiden naar Hasselt is een eerste voorbeeld. De soberheid van het exterieur contrasteert er met de retoriek van het interieur. Boetedoening en heil zijn de centrale thema's. Het schilderij van het hoofdaltaar (G. de Crayer?, 1662) toont hoe de H. Norbertus bij Onze-Lieve-Vrouw ten beste spreekt voor de bedevaartgangers, terwijl in het schip premonstratenzerheiligen en gelukzaligen (A. van Diepenbeek, omstreeks 1675) de apostolische werking van zijn kloostergemeenschap huldigen. Binnen het witte interieur valt tenslotte het eikehouten wandbeschild met biechtstoelen op (A. Baeyens, omstreeks 1650). In de kapel van *Onze-Lieve-Vrouw Virga Jesse* te Hasselt bevindt zich een ensemble dat oorspronkelijk in de abdijkerk van Herkenrode opgesteld stond. Het hoofdaltaar (J. Delcour, 1681) is opgevat als een triomfantelijk decor voor het H. Sacrament van Mirakel, dat sedert 1317 te Herkenrode vereerd werd. In het midden tonen twee engelen een door stralen omgeven medaillon met het Lam van de Apocalyps. Links van het altaar ligt het dode lichaam van de Zoon Gods uitgespreid op de graftombe van abdis Anna Catharina de Lamboy (A. Quellinus de Jonge, 1675). Rechts verschijnt de verzen Christus op het praalgraf van abdis Barbara de Rivière (L. Delvaux, 1744).

De Loretokapel (1685) en kluis (1708) van Vrijhem bij Hoeselt.

Nergens in Limburg staan twee christelijke wereldbeelden, zo volstrekt tegenovergesteld aan elkaar, in continue tegenspraak met elkaar als te Tongeren: de besloten ruimte van het Romaanse kloosterpand en het alles samenbrengende interieur van de basiliek met haar hoog oprijzend polygonaal koor.

Het stadhuis (1680) van Borgloon, gebouwd in regionale Maaslandse renaissancestijl.

In het hoofdaltaar van de *kapel van de landscommanderij Alden Biesen* is een olieverfschildering, voorstellende "De aanbidding der herders" (G. Douffet, 1641) opgenomen. Aan weerszijden van de triomfboog trekken twee schilderijen van G. de Crayer (1650) de aandacht. Het linker doek stelt een Piëta voor met de heiligen Franciscus en Elisabeth. Op het schilderij rechts verschijnt de H. Michaël aan Sint-Joris. Een bijzondere plaats werd voorbehouden aan ordebroeder Edmond von Wörth, bisschop van Koerland († 1292). Zijn grafzerk ligt centraal in de as van de kerkvloer. Hem volgen op weg naar de Salvator Mundi met hun gezamenlijke grafplaat de landscommandeurs E. Huyn van Amstenrade († 1634) en G. Huyn van Geleen († 1657). De stoffering van de kerk van Alden Biesen geeft gestalte aan de lijdende (Piëta), de strijdende (H. Michaël) en de triomferende (Salvator Mundi) kerk. Tevens vinden de Duitse Orde, een geestelijke (Moeder Gods), caritatieve (H. Elisabeth van Thüringen) en ridderlijke (H. Joris) instelling, en de balije Biesen, een geestelijk-adellijke corporatie, hierin structureel hun plaats.

Het contrareformatorisch interieur van de kapel (1634 e.v.) van de voormalige landscommanderij Alden Biesen bij Bilzen.

Standbewust wonen

Het exterieur van de talrijke 18de-eeuwse kastelen spreekt de taal van het "vorstelijk" bouwen, wezenlijk verbonden met de absolutistische tijdsgeest. Erehof, tuin, corps-de-logis met centraal trappenhuis of salon, symmetrie in de vormgeving en hiërarchie in de ordening, tonen de aanspraak van de landadel op een residentieel wonen "*entre cour et jardin*". Het vanaf 1716 verbouwde kasteel van Alden Biesen geeft uitdrukking aan het "Hohen Charakter" van de landscommandeur. Zin voor het intieme en het functionele beheerst het jachtpaviljoen (1770) van de Luikse prinsbisschop Fr. van Velbrück te Heks. Het landgoed dat architect Henry voor graaf van der Noot kort na 1785 te Duras bij Sint-Truiden bouwde, sluit deze rij af. De residentieële smaak is hier rationeler, archeologischer: Palladiaans. Ook abten en abdisen vernieuwden hun verblijven. Abt J. van Herck deed in 1769 een beroep op architect L.B. Dewez om zijn nieuw abtsverblijf te Sint-Truiden een "keizerlijke" allure te geven. Dezelfde bouwmeester realiseerde voor abdis A. de Croy een kasteelachtig verblijf (1770) te Herkenrode. Bijzonder opvallend zijn de 18de-eeuwse *pastorieën* die op het platteland een "heerlijke" huisvesting boden aan de pastoors van de parochies van de witheren uit Averbode en Floreffe, de benedictijnen van Sint-Truiden en de cisterciënzerinnen van Herkenrode. Ook in de stad, zoals te Tongeren, bouwden *kanunniken huizen* met staatsierijke salons. De kleinsteedse *burgerij* bleef niet afzijdig. De symmetrische en hiërarchische opvatting van het wonen en de vormgeving genoot steeds meer de voorkeur. De *stadhuizen* van Tongeren (1737-1743), Sint-Truiden (1757) en Hasselt (1779) schikten zich met hun pui, rijk gestoffeerde salons en strakke ordening eveneens naar de "vorstelijke" bouwwijze. Het stadhuis van weleer, een vermenging van handels- en bestuursfuncties, werd een statig hotel voor representatie.

Het kasteel van Hamal te Rutten bij Tongeren; middeleeuwse donjon als hoektoren aangewend voor openliggend classicistisch kasteel (achttiende-negentiende eeuw).

Het kasteel van Heks (omstreeks 1770) te Heers: standbewust wonen op het platteland naar Franse rococosmaak.

Haspengouw, een traditioneel landschap

Van verbondenheid met de industriële technologie kan in Haspengouw moeilijk sprake zijn. De economische activiteit bleef in de negentiende en een deel van de twintigste eeuw beperkt tot bodemgebonden kleinschalige nijverheden. Men behield zijn vertrouwen in *watermolens* en in de verwerking van produkten van eigen bodem in agrarische bedrijven, zoals *jeneverstokerijen* en *stroopfabrieken*. Men zal tot het einde van de negentiende eeuw moeten wachten op de bouw van specifieke *fabrieksarchitectuur*. De imposante chocoladefabriek Rosmeulen (1900-1905) te Nerem bij Tongeren, met een centrale ingang in art-nouveau-stijl, is de uitzondering die de regel bevestigt.

Haspengouw heeft zijn landelijk karakter weten te behouden in weerwil van een zekere industrialisering, ook van de landbouw. Steeds meer groeit bij overheid en particulieren het besef dat het behoud en de ontsluiting van dit aantrekkelijke, landelijke cultuurlandschap belangrijke troeven zijn voor een gastvrije streekontwikkeling op mensenmaat. Het provinciebestuur van Limburg is ervan overtuigd met dit nieuwe Gallo-Romeins Museum bij te dragen tot de cultuurtoeristische bekendmaking van Tongeren en Haspengouw.

Clemens Guido De Dijn

De hoofdingang van de voormalige chocoladefabriek in art nouveau-stijl (1905) te Nerem bij Tongeren.

Verantwoordelijke uitgever:
Rudy Vercruysse
Kasteelstraat 97,
8700 Tiel

Mededelingen

Bijvoegsel bij OKV 1994/3
OPENBAAR KUNSTBEZIT
IN VLAANDEREN
Tweeëndertigste jaargang
september-oktober-november
1994/nr. 3
driemaandelijkse periodiek
voor inwijding in de beeldende
kunsten door reproducties,
teksten en radiuitzendingen.

Uitgave van Openbaar Kunstbezit
in Vlaanderen v.z.w.
onder de auspiciën van de Vlaamse
provincies en in samenwerking
met de B.R.T.N.

Verantwoordelijke uitgever:
Rudy Vercruysse

Secretariaat, redactie
en abonnementendienst:
Kasteelstraat 97 - 8700 Tielt
tel.: 051/42.42.99
fax.: 051/40.84.78

B.T.W.-nummer: 427.190.176

Bankrelaties:
448-0007361-87
220-0722400-77
000-0099920-10
135.20 (NL)

Dit Mededelingenblad
werd samengesteld door:
Rudy Vercruysse,
Marijke Declercq,
Marc Devos en
Geert Verstaen.

Jaargang 1994

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen

1. Kasteel van Gaasbeek
2. Hans Memling
3. Provinciaal Gallo-Romein
Museum Tongeren
4. Hedendaagse fotografie in België

Lid van de Unie
van de Uitgevers van
de Periodieke Pers

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen op BRTN-radio

'Het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren' komt aan bod:

bij Radio 1 in 'Eenhoorn'
op dinsdag 20 september tussen 13.30u. en 15.00u.

bij Radio 2 in 'Het Narrenschip'
op donderdag 22 september tussen 20.00u. en 22.00u.

bij Radio 3 in 'De Kunstberg'
op woensdag 21 september tussen 18.30u. en 20.00u.

bij radio Donna in 'Foyer'
op maandag 19 september tussen 15.00u. en 17.00u.

OKV-Aanbieding Frank Decq Ets 1994

Een oplage van 15 etsen, bij iedere druk werd de plaat bewerkt zodat
iedere ets als een origineel kunstwerk kan worden beschouwd.

Foto: Pieterpol Rubens

Abonnement

Abonnementsprijs 1994:
700,-fr. of 41,5 NLG

In de abonnementsprijs voor 1994 zijn begrepen:

1. vier thematische afleveringen
2. vier Mededelingenbladen
3. de OKV-Museumkaart 1994

Hoe kan U zich abonneren?

Niets is eenvoudiger dan dat:

U stort 700,-fr. (zonder opbergband) of 970,-fr. (mét opbergband) op rekeningnummer 448-0007361-87 van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, Tielt. Graag vermelden: '1994'.

CJP-ers genieten een gunsttarief: 600,-fr. i.p.v. 700,-fr.

Let op!

Vanuit Nederland kan U ook abonnee worden!

Uitsluitend door storting van 41,5 NLG (zonder opbergband) of 59,5 NLG (mét opbergband) op gironummer 135.20 van OKV in Tielt.

Graag vermelden: '1994'.

Vanuit alle andere landen bent U eveneens welkom als abonnee!

Een abonnement kost dan 1.000,-fr. (zonder opbergband) of 1.320,-fr. (met opbergband) uitsluitend te betalen op PCR 000-009920-10 van OKV in Tielt of via internationale postwissel.

Museumkaart 1994

In alle **Stedelijke Musea van Brugge** wordt op vertoon van de OKV-Museumkaart '94 toegang verleend tegen **groepstarief**.

Deze musea zijn: het Groeningemuseum; het Gruuthusmuseum; het Memlingmuseum; het Brangwynmuseum; het Steinmetzkabinet; het Archeologisch museum; het Belfort; de Gotische zaal van het Stadhuis; het Museum Onze-Lieve-Vrouw ter Potterie; het Museum voor Volkskunde; het Guido Gezellemuseum; de Sint-Janshuismolen;

De entreeprijs tot de Memlingtentoonstelling bedraagt op vertoon van de OKV-Museumkaart '94 250 fr. i.p.v. 300 fr.

Erratum: per vergissing werd op de OKV-Museumkaart '94 vermeld dat de houders van de OKV-Museumkaart gratis toegang krijgen in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen. Er is evenmin een reductie voor de tijdelijke tentoonstellingen. Via deze weg willen wij ons zowel bij de houders van de OKV-Museumkaart als bij het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten verontschuldigen voor deze vergissing.

Deze "Mededelingen" zijn een bijvoegsel bij de OKV-aflevering nr. 3 van de jaargang 1994:

Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren

Auteurs:

Christian Casseyas, Stijn Coninx, Guido Creemers, Clemens Guido De Dijn, Robert Nouwen, Ingrid Schildermans, Caroline Vandegehuchte

De opening van het nieuwe Gallo-Romeins Museum was voor OKV reden tot een aflevering. De aandacht van de diverse auteurs gaat naar de archeologische betekenis van Tongeren, het ontstaan en de geschiedenis van het museum en uiteraard het nieuwe gebouw.

Vanzelfsprekend worden de collecties van het museum voorgesteld en ook archeologische bezienswaardigheden buiten het museum.

Extra nummer! Laat-gotische beeldhouwkunst in België

Naar aanleiding van de tentoonstelling 'Meesterwerken van de gotische beeldhouwkunst' (19 september tot 27 november) in het Gentse Museum voor Schone Kunsten publiceert Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen een extra aflevering gewijd aan de talrijke parels van gotische beeldhouwkunst in Vlaanderen en Wallonië die niet konden of mochten verplaatst worden.

Auteur Jan Klinckaert, nauw betrokken bij de samenstelling van de tentoonstelling, selecteerde voor deze extra OKV-uitgave een aantal schatten 'te velde'.

Aan de abonnees van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen wordt deze unieke en niet te missen editie in voorverkoop aangeboden aan 150,-fr. Bovendien ontvangt u, samen met het extra-nummer, een toegangsticket voor de tentoonstelling in het Museum voor Schone Kunsten in Gent. De waarde van dit ticket bedraagt: 150,-fr.

Voor meer details over dit nummer verwijzen wij u naar de advertentie op de laatste pagina van dit 'Mededelingenblad'.

Volgende editie Fragmenten van fotografie in België, 1980-1994

FOTO: XAVIER ROMBOUTS

Auteurs:

Pool Andries, Johan De Vos en Johan Swinnen (verschijnt half november)

Losse nummers kosten

200,-fr. of 11,-NLG portkosten inbegrepen
Bestellen kan door storting op rekening 448-0007361-87 (in België) of 135.20 (in Nederland) van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, met vermelding van de titel van de aflevering.

Spegregels gratis tickets

U kan een gratis ticket bekomen door een gele briefkaart te sturen naar Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, Kasteelstraat 97, 8700 Tielt.

Bij de tentoonstellingen die een gratis ticket aanbieden, vindt u onderaan het artikel een blauwe balk met het aantal ter beschikking gestelde tickets.

Door loting wordt bepaald wie een ticket krijgt toegestuurd.

Let op:

1. één ticket per tentoonstelling en per persoon
2. één ticket per gele briefkaart
3. de gewenste tentoonstelling vermelden

BRTN Departement Cultuur

Affiche

Op TV2, elke donderdag om 22.30u.

Op TV1, elke zaterdag om 12.30u. (herhaling)

Affiche bestaat uit volgende delen:

- **Agenda:** een vlugge en vlotte montage van een tiental komende of lopende tentoonstellingen, concerten, theater- en dansvoorstellingen
- **Accent:** een korte reportage over een actueel kunstgebeuren, waarin de betrokken kunstenaar centraal staat. Interviews door Régine Clauwaert
- **Apart:** nieuw of bestaand beeldmateriaal over een manifestatie in de (ruime) kunstsfeer Kortom, een actueel en informatief programma over kunst in al haar vormen. Het programma wordt verzorgd door Jan Blondeel en Marianne Soetewey (regie), Régine Clauwaert (samenstelling, redactie en presentatie), Johan vanden Look (samenstelling en productie), Katrien Wanten (assistentie) en Hilde de Palmaere (grafiek).

BRTN Departement Cultuur

Tekens op TV2, elke donderdag om 20.30u.

In memoriam Etienne de Cuyper

De eerste dag van onze jaarlijkse vakantie begon in de prachtige kerk van Belsele, het weer was schitterend en er waren veel vrienden en kennissen, massa's volk. Maar de dag hield geen vreugde in. Want we waren allemaal "ten moede" zoals dat heet en deelden in de droefheid van de familie van de overledene. In de overvolle kerk was amper plaats voor de helft van de aanwezigen, maar je kon een speld horen vallen toen de kist met Etienne de Cuyper naar het altaar werd gebracht.

Naast de familie, had eenieder zijn affiniteit met de afgestorvene: als vriend, als collega, als medewerker, als partijgenoot,... Velen kwamen in dankbare herinnering aan een helpende hand die ooit werd toegestoken.

Wij van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen hebben op die zaterdag afscheid genomen van onze Voorzitter die na een fatale ziekte op 4 juli 1994 in vrede is overleden, amper 66 jaar.

In 1971 werd Etienne de Cuyper verkozen voor de Oost-vlaamse Provincieraad. Drie jaar later was hij reeds lid van de Bestendige Deputatie van de provincie Oost-Vlaande-

ren, verantwoordelijk voor cultuur, landbouw en provinciale domeinen. Onder meer de oprichting van het Molenmuseum in Wachtebeke en van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen in Velzeke, alsook de uitbouw van Het Leen in Eeklo prijken op zijn palmares.

Vanuit zijn ervaring als hoofd van het Belgische filiaal van de Nederlandse vakbladen-uitgeverij Misset, kwam al vlug Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen onder zijn supervisie.

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen was in 1971 nog geen afzonderlijke instelling, maar maakte deel uit van de Interprovinciale Cultuurrraad voor Vlaanderen, een cultureel overlegplatform voor de Vlaamse provincies.

In 1985 werd evenwel in een gezamenlijk initiatief van de vijf Vlaamse provincies de v.z.w. Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen (OKV) opgericht. OKV was ondertussen zo verbonden met de figuur van Etienne de Cuyper, dat het bestuur van de nieuwe vereniging met grote eenparigheid hem het voorzitterschap opdroeg. Een functie die door de betrokkene zonder aarzelen en met enthousiasme werd aanvaard. Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen v.z.w. stond nu op eigen benen. Het is de grote verdienste van de Voorzitter dat hij op het provinciale beleidsniveau, in eigen provincie en bij zijn collega's gedeputeerden van andere provincies, de paden geëffend heeft om OKV reële overlevingskansen te bieden. Zijn zonder meer artistieke interesse, zijn ongebreideld dynamisme en zijn warme menselijkheid betekenden een enorme stimulans voor de OKV-medewerkers. In bestuursvergaderingen en commissies wist Etienne de Cuyper, met de flair hem eigen, de neteligste problemen naar een goede oplossing te loodsen. Ook toen het eind de jaren '80 moeilijk ging met OKV, wist gedeputeerde De Cuyper zijn collega's ervan te overtuigen "zijn Openbaar Kunstbezit" een kapitaalsinjectie en zo een nieuwe kans te geven. Onder zijn leiding werd gewerkt aan een reorganisatie van de vereniging. Een operatie die OKV een nieuw elan bezorgde en resulteerde in een werking die nog steeds in een stroomversnelling zit.

Hij zal het verder niet meer mee maken. Maar zoals de hekgolf van een groot schip voelbaar blijft nadat het reeds aan het oog is onttrokken, zo zal de herinnering aan zijn persoonlijkheid nog lang voor de nodige stuwkracht zorgen.

Zonder Etienne de Cuyper was er nu geen Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen meer.

We zijn het hem verplicht om verder te werken met de dynamiek die hij als voorbeeld heeft gesteld.

Dank U Voorzitter.

Rudy Vercruysse.

Frank Decq
Ets 1994

Een oplage van 15 etsen, bij iedere druk werd de plaat bewerkt zodat iedere ets als een origineel kunstwerk kan worden beschouwd.

De drukplaat werd geëts met droge naald en door inbijting; op sommige plaatsen is polyester en plumex aangebracht. Plumex is een korrelige substantie die bijvoorbeeld ook terug te vinden is op waterproof schuurpapier. Deze materialen laten op papier een specifieke afdruk na. De plumex geeft door de korreligheid een duidelijk inktophoping en in de afdruk van de polyesterpartijen blijven de borstelstreken zichtbaar. De etsen van Frank Decq verkrijgen daardoor een zeer grote materialiteit. Op de plaat werden bovendien tekeningen in wasco (vetkrijt) aangebracht en rechtstreeks op het papier afgedrukt. Voor de ganse oplage werd één en dezelfde plaat gebruikt. Maar na iedere afdruk, bracht Frank Decq wijzigingen aan op de plaat. Op die manier ontstonden 15 originele kunstwerken vanuit één moederplaat.

Frank Decq drukt op eigen pers.

Technisch

formaat blad: 76 x 54 cm
formaat ets: 34 x 33 cm
papier: Zerkall, 350 gr.
ets: lijnets, droge naald, inbijting, polyester en plumex
inkleurig: wasco op de plaat
oplage: 15 exemplaren

Prijs

voor abonnees: **8.000,-BF (FL. 445,-)**
+ eventueel 250,-BF (FL. 15,-) verzendingskosten (aangetekend).

niet-abonnees: **9.000,-BF (FL. 500,-)**
+ eventueel 250,-BF (FL. 15,-) verzendingskosten (aangetekend).

Hoe kan U bestellen?

Door storting van het nodige bedrag op rekeningnummer **448-0007361-87 (OKV, Tielt)**. Vanuit Nederland: **uitsluitend** op gironummer **135.20** van OKV in Tielt.

U kunt een exemplaar telefonisch (051/42.42.99) **reserveren** of per fax (051/40.84.78). Uw reservatie blijft 3 werkdagen geldig en wordt definitief bij betaling. U kunt het kunstwerk zelf afhalen in Tielt **na telefonische afspraak** (051/42.42.99) of het kan U aangetekend worden toegestuurd. Graag vermelden bij uw overschrijving: "afhalen" of "opsturen"; let in het laatste geval op de portkosten a.u.b.

Frank Decq werd geboren in Blankenberge in 1959. Hij studeerde aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in Gent in de klas van Enk de Kramer. Hij behoort daarmee tot de generatie grafici die zich afzetten tegen de opvatting van grafiek als reproductiekunst. Iedere grafisch werk (ets, litho, ...) wordt beschouwd als een zelfstandig kunstwerk. Dit vertaalt zich in een zeer intensief bewerken van de drukplaat waarbij verschillen de grafische procédés door mekaar worden gebruikt en ook "vreemde" materialen op de plaat zijn aangebracht. De aandacht en zorg besteed aan het papier en het afdrukken zelf zijn uiterst groot. De oplage wordt zeer klein gehouden. Oplagen van 2 à 3 exemplaren, die dan nog onderling verschillen, zijn geen zeldzaamheid. Soms houdt de kunstenaar het bij één afdruk.

Voor Frank Decq is een oplage van 15 exemplaren, zoals gevraagd door Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, de limiet.

Dit jaar won hij de Provinciale Prijs voor Grafiek van de Provincie Oost-Vlaanderen. Van 5 tot 30 oktober van dit jaar stelt hij tentoon in de V.U.B. Gallery, Brussel (zie tentoonstellingskalender).

De houding van Frank Decq tegenover de etsplaats is dubbel en zelfs dubbelzinnig, maar daarom juist zeer zinnig. Een dergelijke orakeltaal vraagt om enige toelichting, niet teveel want de spreekwijzen van Delphi gedijen beter in enige duisternis.

Frank Decq - zijn voornaam moet er gestaag bij om niet te verwarren met zijn broer Bart die naam maakt als beeldhouwer - neemt het etsen ernstig. Daarmee bedoel ik dat hij het procédé niet gebruikt als wat Walter Benjamin de "technische reproduceerbaarheid" noemt. De ets wordt daarentegen gebruikt voor haar specificiteit. Elk medium heeft zijn eigen mogelijkheden en beperkingen, samen met de eraan verbonden techniek. Binnen de grafische kunsten wordt de ets hoog gewaardeerd wegens haar nuanceringsmogelijkheid. De ets, in tegenstelling tot de lithografie bijvoorbeeld, is nooit de techniek van de grote veelheid (de affiche) geweest, maar de vermeerdering van de tekening, exemplaar per exemplaar. Vandaar ook het belang van de nummering omdat de sleet van de plaat de scherpte van de lijn vervaagt. Frank Decq komt niet voor niets uit de school van Enk De Kramer, de Gentse meester-eter die de etsplaat en het toebehoren op gelijke hoogte bracht als potlood en penseel. Ook Frank Decq beoefent met een gelijkaardige zuinige liefde de etskunst: één goede druk loont de moeite. Een tweede vertoont al vlug een variant. Wordt het toch een reeks dan blijft ze zeer beperkt zoals nu voor Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen. Tot hier het eerste element uit het orakel.

Grafici zijn echter vaak te ernstig. Hun techniek en de perfectionering ervan is dikwijls hun enige waarheid. Dit ten koste van de beeldend opgewekte wereld die soms saai is en weinig vernieuwend. Frank Decq ontsnapt hieraan doordat zijn hoger aangehaalde ernst moet gesitueerd worden ten aanzien van het medium en niet tegenover de techniek en de eraan verbonden

traditionele knepen. Om te komen tot een plastisch sterk werk lacht hij met de regels van de etskunst, die hij overgens zeer goed beheerst, zodat zijn lach geestelijk gezonde zelfironie wordt. Dit doorbreken van het conforme betracht hij door als tegengewicht van de gravure-experimenten externe elementen aan te brengen onder de vorm van collages, maar ook soms metalen bestanddelen en nu en dan wordt er ook rechtstreeks aan verder geschilderd. De lach en de ernst niet als dag- en nachtpolen beschouwen, waarbij de aanwezigheid van de ene de afwezigheid van de andere impliceert, maar gezien als twee wapenbroeders tegen het dogmatiseren, lijkt me een stevige basis voor het uitbouwen van een oeuvre.

Frank Decq creëert aldus werken waarin enerzijds een grote aandacht besteed wordt aan het construeren van een krachtige ruimteverdeling vol soberheid met minimale aanduidingen: stippen, vage lijnen, al eens een wenkend object zoals een tafel of stoel, die precies symbolen van de fundamentele behoeften zijn en eenvoudig lineair kunnen weergegeven worden. In dit sober niet spanningsloze kader brengt hij tevens tekens aan van de exuberantie: visjes, boompjes en andere attributen van de vruchtbaarheid. Om de betekenis hiervan te begrijpen moet men niet het blad van Openbaar Kunstbezit lezen, maar raadpleegt men beter een van de vele psychoanalytische symboolwoordenboeken. Als estheet verkneukel ik me in de vrolijke lichtvoetigheid van zijn vormspel, als las ik een sprookje van Roodkapje.

Willem Elias

Rik Wouters (1882-1916)

Willy Van den Bussche, dr. P.P. Devriese, Christine De Schaetzen en Olivier Bertrand 1994, Pandora, 29,7 x 24,5 cm, 216 blz., genaaid, vollinnen band met stofwikkels, 56 kleurenafbeeldingen en 82 illustraties in zwart-wit, 1.500,-BF. ISBN 90-5325-016-6

Deze editie geldt als catalogus bij de retrospectieve "Rik Wouters" in het Museum voor Moderne Kunst, Oostende en in het Museum Van Bommel Van Dam in Venlo. Beeldhouwer, schilder en tekenaar Rik Wouters heeft een hele kunstenaars-generatie beïnvloed. Zijn kortstondig leven werd gemarkeerd door enkele belangrijke ontmoetingen: zijn vrouw Nel, Simon-Lévy die hem Cézanne leerde kennen en kunsthandelaar Georges Giroux die hem de middelen verschaft om te kunnen werken.

Het boek opent met een inleiding en bevat een duiding van de kunstenaarsloopbaan; deze inleiding wordt gevolgd door een artikel van dr. P.P. Devriese dat een schrijnend relaas brengt van Rik Wouters' ziekte en dood. Christine De Schaetzen brengt vervolgens een bondige analyse van het beeldhouwwerk van Rik Wouters. Hoofdaandeel van de editie is het catalogusgedeelte met afbeelding van de tentoongestelde beeldhouwwerken, schilderijen, pastels, aquarellen en tekeningen, gevolgd door de beschrijving van deze werken. Olivier Bertrand, die een volledige oeuvre-catalogus voorbereidt, geeft hier 9 pagina's biografie, gevolgd door een overzicht van de Belangrijkste persoonlijke tentoonstellingen en een Beknopte bibliografie.

Casino memories

Marc Dubois e.a. 1994, Kunsthuis Loosveldt en Stichting Kunstboek, Brugge, 28 x 27,5 cm, 48 blz., genaaid, linnen koft met stofomslag, garengenaaid, 24 illustraties in bichromie Prijs: 950,-BF; luxe-editie (originele foto op de koft, illustraties gesigneerd: 1.650,-BF

Op 20 juni 1953 werd het Oostendse casino-kursaal, ontworpen door de Antwerpse architect Léon Stynen (1899-1990), feestelijk ingehuldigd. In 1994 hangt dit kursaal tussen wal en schip. Het kursaal moet een onderdeel worden van een groter geheel met o.m. een congressentrum en een 5 sterrenhotel. Twee voorstellen kiezen voor integratie, twee andere opteren resoluut voor afbraak. Dit alles leest U in de inleiding van Marc Dubois die hiermee de historie en evolutie van het casino schetst. Een gedicht van Hedwig Speliers leidt het werk in van vier Vlaamse fotografen (Georges Charlier, Jean Godecharle, Patrick de Spiegelaere en Jean Jacques Soenen) die elk een knappe artistieke impressie van het casinogebouw hebben vastgelegd.

Deze editie is dan ook hoofdzakelijk een fotoboek. De foto's zijn op groot formaat en in tweekleuren-druk gereproduceerd. Het geheel oogt zeer fraai en biedt een interessante en aantrekkelijke documentatie over een monument dat er straks misschien niet meer is.

Hans Memling

door Dirk De Vos 1994, Mercatorfonds Paribas, 34 x 26 cm, 448 blz., genaaid, linnen band met goudstempeling, geplastificeerde stofomslag en cassette, 450 illustraties waarvan 350 in kleur, edities: NL, F, E, D Prijs: 4.900,-BF.

De publikatie van deze monografie valt samen met de vijfde verjaardag van Memlings dood en met de tentoonstelling die in Brugge wordt georganiseerd. Het is niet alleen een kunstboek in de gerenommeerde Mercatorfonds-traditie, maar tegelijkertijd een nieuw wetenschappelijk standaardwerk.

"Een monografie over Hans Memling aanvatten, lijkt een veilige en berekenbare onderneming", zegt auteur Dirk De Vos, conservator van het Brugse Groeningemuseum. Hij gaat verder: "Niets is minder waar gebleken. Memlings argeloosheid misleidt. Zijn kunst is ongemeen rijk (...). (...) Geen schilder uit de vijftiende eeuw heeft zoveel werken nagelaten: 93 schilderijen en retabels verspreid over de hele wereld."

Met deze publikatie heeft Dirk De Vos een wetenschappelijk gefundeerde oeuvre-catalogus opgesteld, die berust op een de visu onderzoek van de schilderijen. Na het Woord vooraf door ere-hoofdconservator dr. A. Janssens de Bisthoven is het boek opgevat een drieluik: een cultuurhistorisch, een catalogiserend en een analytisch gedeelte. Het eerste deel is een historisch essay dat doorloopt tot omstreeks 1900 wanneer de eerste moderne monografieën over Memling worden gepubliceerd.

De catalogus is opgevat als een wetenschappelijke museumcatalogus met een vrij uitgebreide materiële beschrijving en een kritisch apparaat. De schilderijen zijn zo mogelijk chronologisch gerangschikt. Er is een appendix met de werken die enkel in kopie zijn overgeleverd en met verkeerde toeschrijvingen. Het derde deel diept in

negen hoofdstukken de belangrijkste historische, inhoudelijke, stilistische en artistieke aspecten van het onderwerp uit. Een kritische bronnenuitgave, een literatuurlijst en een index sluiten het boek af. Tekst en bibliografie werden beëindigd in juli 1993.

Narcisse Tordoir 1887-1993

door wijlen prof. Johan Vanbergen, met een voorwoord door Jan Hoet 1994, Ludion, 22 x 28 cm (oblongformaat), 96 blz., hardcover, ca. 50 kleurenafbeeldingen, tweetalig NL-E ISBN 90-5544-013-2 Prijs: 980,-BF.

Uitgeverij Ludion wil in de toekomst verder kwalitatief hoogstaande publikaties rond hedendaagse kunst uitgeven. Deze editie over Narcisse Tordoir kan alvast geslaagd worden genoemd. Het boek bevat een inleiding van Jan Hoet waarin de ongreepbaarheid van Tordoir voor de kunstkriticus wordt uiteengezet. Dit heeft evenwel prof. Johan Vanbergen (K.U.Leuven) niet belet om het oeuvre van de kunstenaar vanaf 1987 tot heden nader toe te lichten en binnen een kunsthistorische context te plaatsen. Narcisse Tordoir zelf was zeer nauw betrokken bij de realisatie van de uitgave en dit vertaalt zich in een boek dat de kunstwerken ten volle respecteert. De kleurenreproducties krijgen alle ruimte, de vormgeving is rustig, terzelfdertijd klassiek en eigentijds, het oblongformaat geeft een apart cachet en mede door de harde kft met intrigerende illustratie oogt het geheel kostbaar.

Zoutleeuw. Jan Mertens en de laatgotiek

door Cor Engelen 1993, eigen beheer van de auteur, 29 x 22,5 cm, 336 blz., genaaid, linnen band met stofomslag, talrijke kleur en- zwart-witillustraties Prijs: 3000,-BF. D-1993/1553/5

De editie van Cor Engelen (leraar beeldhouwkunst, antiquair en verzamelaar van middeleeuwse kunst) draagt als ondertitel "Essay tot inzicht en overzicht van de laatgotiek". Uitgangspunt hiervoor is de ongemeen artistieke rijkdom van de Sint-Leonarduskerk in Zoutleeuw. De uitgave is het resultaat van een grondige studie van het kunstatrimonium in de kerk en van het uitpluizen van de kerkrekeningen die in het Rijksarchief bewaard bleven. Niet alleen wordt de datering en beoordeling van menig kunstwerk in vraag gesteld, maar de auteur komt ook tot de vaststelling dat Jan Mertens een belangrijk Antwerps kunstenaar was. In een brede waaier van inlichtingen, besprekingen en vergelijkingen toont de auteur de schoonheid van Brabantse beelden, retabels, gewaden en koperwerk en illustreert hij met duidelijk kleurenfoto's de pracht van Brabantse gotiek en brengt hij de lezer zeker inzicht bij in de laatmiddeleeuwse kunst.

Poëtisch Bericht. Honderd gedichten uit "Vlaanderen"

1994, Lannoo, 22,5 x 28,5 cm, 128 blz., gebonden Prijs: 995,-BF ISBN 90-209-2435-4 Naar aanleiding van de publikatie van nr. 250 van het tijdschrift "Vlaanderen", verscheen een selectie van honderd gedichten die in de loop van zowat veertig jaar

verschenen zijn in de rubriek "Poëtisch Bericht". "Vlaanderen" is een uitgave van het Christelijk Vlaams Kunstenaarsverbond en brengt niet alleen onderwerpen uit de plastische kunsten, maar is ook literair geïntereerd. Uit de ruim tweeduizend gepubliceerde gedichten werd niet alleen poëzie gekozen van gevestigde namen, maar komen ook gedichten aan bod van poëtae minores die verdienstelijke verzen hebben geschreven.

Een Kijk op Kunst

door S. Debersaques, L. Van den Broeck, M. Van Haesebrouck, J. Wouters
1994, Standaard Educatieve Uitgeverij, 23,5 x 31,5 cm, 152 blz., rijk geïllustreerd in kleur en zwart-wit, gebonden
Prijz: 720,-BF

De reeds vijfde uitgave van dit leerboek met de allure van een kunstboek, bewijst dat de editie zijn doel niet is voorbijgeschoten: een leerzaam overzicht bieden van de kunstgeschiedenis, met aandacht voor de kunstbeschuwing en de maatschappelijke context. Het tekstgedeelte is zeer informatief en eeuwen kunstgeschiedenis worden op een duidelijke en klare wijze behandeld. Er is een grote symbiose tussen tekst en illustraties die werden gekozen met zeer veel aandacht voor de actuele kunstvormen.

M & L

Tweemaandelijks tijdschrift van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Departement Leefmilieu en Infrastructuur. Administratie Ruimtelijke Ordening en Huisvesting. Bestuur Monumenten en Landschappen.
Jaargang 1994, nr. 2
A4, geïllustreerd in kleur en zwart-wit, 64 pagina's + 16 pagina's Binnenkrant.

In deze editie komen de volgende thema's aan bod. **Kasseiwegen in de Vlaamse Ardennen. Zeldzaam edelgesteente.**

Bedoeld worden de kinderkoppen die de streek een echt en onvervalst karakter geven. Ook de Ronde van Vlaanderen weet er alles van. Een kijk van een landschapdeskundige Geert Van der Linden én van sportredacteur Rik Vanwallegem.

Textielvondsten in Limburg. Wetenschappelijk onderzoek van Maaslandse reliëfcollecties leidden tot de ontdekking van onvermoede historische textielfragmenten. Bijzonder suggestief zijn de rijk gestoffeerde reliëfschedels uit Tongeren, Sint-Truiden en Herkenrode. **De smeedijzeren boom van Sint-Gummarus uit de Kluikekerk te Lier.**

Monumentaal smeedwerk zonder een uitgesproken gebruikskarakter is zeldzaam. Smeedijzer is ook geen evident materiaal om een boom uit te beelden. De Sint-Gummarusboom werd gerestaureerd. **Gewelfbouw.**

Een duidelijke tekst en boeiende illustraties tonen hoe het Brugse Vrije Technische Instituut een volledig kerkgewelf in het Nederlandse Ubbergen heeft heropgebouwd.

M & L

Jaargang 1994, nr. 3

Ook hier vier items. **15de-eeuwse gewelfschilderingen in de sacristie van het oud-dominicanenklooster het Pand, te Gent.**

De vrijlegging van de 15de-eeuwse musicerende engelen op de sacristiegewelven vormt zowat het sluitstuk van

de langdurige en niet kritiekvrije restauratie-campagne van dit voormalig predikherenklooster.

De restauratie van het stucgewelf in de Sint-Corneliuskerk te Beerse.

Het 17de-eeuwse stucgewelf heeft als enige een minder scrupuleuze restauratie van deze kerk overleefd. **Sacraal beton. De Sint-Augustinuskerk te Vorst.** Deze kerk werd opgetrokken in 1935 in gewapend beton, toen een revolutionair materiaal. Deze realisatie van de architecten Léon Guinotte en André Watteyne is eigenlijk onafgewerkt gebleven en heeft ondertussen meer dan geoorloofd geleden van de tand des tijds.

Sgraffito schilderijen Juliaan Dillensstraat 64 te Antwerpen.

Een pretentieloze, maar vakbekwame sgraffito restauratie in een privé-woning

M & L

Jaargang 1994, nr. 4

Het vierde nummer is gewijd aan

De Shell-Building in Brussel Architect Alexis Dumont ontwierp voor de Belgian Shell Company op de hoek van Kantersteen en de Ravensteinstraat een gestroomlijnd kantoor-

gebouw dat in 1931-34 werd opgetrokken. Een torengewelfbouw dat de building moest bekronen, een primeur voor Brussel, botste echter op het veto van het Stadsbestuur. Een verslag van auteur Jo Braeken.

Patrick Viaene schrijft over **Het garagegebouw Citroën in Brussel.**

De Citroëngarage aan het IJzerplein, gebouwd in 1933-34, was één van de grootste en best uitgeruste garagegebouwen van Europa. Ook nu is deze garage in gebruik en vormt ze bovendien een belangrijk element van het industrieel erfgoed in de hoofdstad.

Tussen hoop en wanhoop. Een status questionis van het maritiem erfgoed in België

heet het artikel van Wim Johnson, een parafrase op de uitdrukking "tussen wal en schip". Een weinig schitterend rapport: de meeste houten schepen (binnenvaart en zeeschepen) zijn verdwenen, alleen enkele ijzeren vaartuigen halen een collectie. Een pleidooi voor een betere coördinatie bij het behoud van ons maritiem erfgoed.

Tenslotte nog een bijdrage over

Het Buurtspoorwegmuseum te Schepdaal en Het Antwerps Tram- en Autobusmuseum te Edegem

door Herbert Heller en Eric Kentgens.

Het museum in schepdaal is een oud depot van de Buurtspoorwegen. De site bleef nagenoeg ongewijzigd sinds haar bouw in 1888. De collectie toont 30 typische lichte spoorvoertuigen die in gebruik waren van 1885 tot 1960.

Het museum in Edegem bevindt zich in het vroegere Fort 5 en toont rijdend materiaal (trams, trolleybussen,...) die in Antwerpen in gebruik waren.

De **Binnenkrant** is bij elk nummer het actuele toevoegsel en bevat tentoonstellingsnieuws, berichten over colloquia, restauraties, beschermingen, publikaties, ...

Abonnementsvoorwaarden 1994

België: 1.150,- fr. voor 6 nummers (los nummer: 220,-fr.)
CJP: 950,-fr.

Buitenland: 1.300,- fr. Een abonnement gaat in na overschrijving op rekening nummer 470-0278201-29 van M&L, Zandstraat 3, 1000 Brussel met vermelding "M&L jaarabonnement 1994".

De woonstede

door de eeuwen heen

Het tijdschrift **De Woonstede** is het driemaandelijks tijdschrift van de Koninklijke Vereniging der Historische Woonsteden van België.

Deze vereniging zet zich in voor het behoud van ons geschiedkundig en bouwkundig erfgoed.

Zij beheert drie kastelen nl. Beersel, Aigremont (Flémalle) en Laarne.

Het tijdschrift behandelt het bouwkundig erfgoed, meer bepaald kastelen, herenhuisen, versterkte hoeves... in Vlaanderen en Wallonië.

Elk nummer bevat ook een bijdrage vanuit Nederland. Verder is er de rubriek Echo's van Elders waarin de activiteiten van verenigingen met eenzelfde doel worden belicht.

Bent u geïnteresseerd, dan kan u een proefnummer aanvragen

op volgend adres:

De Woonstede door de Eeuwen heen, t.a.v. Erik L. Schepens, Eekhoekstraat 5, 9270. Laarne.

MIAT opnieuw open vanaf 23 september

In 1990 vond het Gentse Museum voor Industriële Archeologie (MIAT) een onderkomen in de voormalige katoenspinnerij Desmet-Quérrier, gelegen in het Gentse stadscentrum.

Met de opening van de nieuwbouw op 22 september zet het MIAT een belangrijke stap in zijn groei naar een volwaardig museum. De nieuwbouw komt op de plaats van de voormalige directeurswoning en een vroegere fabrieksvleugel. Via een traptoren (met lift) kan de bezoeker naar alle niveaus in het museum. Het nieuwgebouwde ontvangstgebouw herbergt de publieksgerichte ruimtes: ontvangstbalie, museumwinkel, cafetaria... Tegen het voorjaar 1995 moet de eerste permanente opstelling een feit zijn. "Ons industrieel verleden van 1750 tot 2000" biedt dan een overzicht van de evolutie van de industriële maatschappij. Het produceren in een fabriek wordt getoond aan de hand van "De Katoenfabriek". In de "Machinegalerij" krijgt men een idee van transport, distributie en verkoop. De evolutie van arbeid, consumptie en vrije tijd krijgt een plaats op de

benedenverdieping. In afwachting kan men in het MIAT drie tijdelijke tentoonstellingen bezoeken. "Uitvindingen" biedt een overzicht van tientallen uitvindingen en ontdekkingen en laat zien hoe de mens zijn "eigen wereld" heeft uitgevonden. "Kinderarbeid van 1800 tot 1914 focust op de schrijnende en vaak onmenselijke arbeidsomstandigheden waarin talrijke kinderen hun jeugd doorbrachten. Tenslotte wordt met de expositie "Aspecten van het dagelijks leven, van eerste industriële revolutie tot industriële archeologie" ingegaan op woon- en leefomstandigheden, comfort en luxe, mode en klederdacht.

MIAT, Museum van de Industriële Archeologie, Minnemeers 9, 9000 Gent, 09/223.59.69
Open: dagelijks van 9.30 tot 17 u.
Gesloten op maandag.

Op bezoek bij Frans Van Praet

Vier schuinstaande totems sieren de binnenplaats van het Mercator-Orteliushuis in Antwerpen, het hoofdkwartier van vormgever Frans Van Praet. Het zijn beschilderde kepers, haaks voorzien van een kolenschop: "simpelweg bedacht als zitjes", zegt hij. Een gesprek.

In wezen bestaat een interieur uit eenvoudige oplossingen. Op een stoel kan je zitten, een kast dient als berguimte en "tot zover is dat goed in orde", zegt Frans Van Praet.

Waar aanvankelijk de ambitie een mooi meubel te maken de ambacht beperkte zijsprongetjes toestond, leidden technische snufjes en de beheersing van nieuwe materialen de oplossingen vaak steeds verder weg van het doel. Frans Van Praet ziet zijn rol als vormgever in het begrenzen van die chaos. "Zo heb ik eens een bad beweegbaar opgehangen aan kettingen met de vraag waarom zonnig fortuinen te spenderen aan een bad met al die straatjes om te masseren. Ik leg er een tuinslang in zodat je kan spuiten op een plaat daarboven. Dat is de vrijheid die mensen nastreven. Een kind dat over het gazon onder een sproeier doorloopt voelt zich gelukkiger dan wanneer het 's avonds in bad moet." Het bad in kwestie valt onder wat Van Praet zijn filosofisch werk noemt. De vormgever acht het zijn plicht regelmatig eens aan de boom te schudden "niet omdat badcultuur op zich verkeerd is, en een mens mag zich uiteraard wassen, maar omdat men in de consumptiemaatschappij soms iets te ver gaat."

"De functionaliteit van een meubel is een evidentie", vindt Van Praet, "maar tegelijkertijd moet de vorm mensen net als kleuren en geuren het gevoel geven thuis te zijn." Meubels worden echter niet thuis maar industrieel gefabriceerd, even seriematig als auto's. De chip stelt het huidige machinepark in staat binnen de vijf minuten andere functies uit te voeren zodat ambachtelijk werk steeds zwaardere concurrentie verduurt van de industrie. "Als vormgever", vertelt Van Praet, "moet je bereid zijn daar al je aandacht

op toe te spitsen. Ik vind het verkeerd vast te houden aan de theorie dat seriewerk gelijkstaat aan nivelleren, aan massaproduct, aan kitsch en dus niet waardevol is."

De vormgever wil de mogelijkheden van serieproductie gebruiken en begeeft zich op een terrein waar verschillende belangen elkaar doorkruisen. "De moeilijkheid is rekening te houden met andere mensen. Je moet weten wie het machinepark bedient, wie de productie financiert en praten met de mensen die het produkt verkopen. Dat spel is complex. Hoe hard moet je vasthouden aan

© MARC CELS

zowel de oude Grieken als Corbusier zich bedienend, is daar een voorbeeld van. Maar Van Praet heeft zich daarnaast, op aanwijzing van Pieter De Bruyne, een aantal jaar bekwaamd in het hanteren van het Egyptisch canon: "Want de Egyptenaren waren de Grieken voor om een modulatie te ontwikkelen. Alles wat ze

eigen voorstudies? In welke mate mag je openstaan? Dat is de juiste kennis."

Zowel bij het ontwerpen van interieurs, "mijn veldwerk" zegt Van Praet, als van seneproducten komt de mens op de eerste plaats: "Elk ontwerp moet worden in banen geleid. Dat kan alleen als je werkt volgens een schema, een maatvoering die je als controleur op zak hebt. Bepaalde verhoudingen hebben zich ontwikkeld met de mens en zijn logischerwijze geënt op mensenmaat." De 'Gulden Snede', waarvan

maakten, Plato heeft dat geschreven, was gebaseerd op een voorgeschreven maatvoering."

Vormgeving verandert. Frans Van Praet vat dat onder de term trendy en beschouwt het als een aspect van functie. "Decoratie heeft ook zijn functionaliteit. Met vier poten en een blad zijn niet alle behoeften omtrent een tafel vervuld. Wanneer iedereen een bepaalde stijl volgt, wordt dat trendy. Tot dat weer op zijn pootjes terecht komt, omdat iemand iets nieuw gaat ontwerpen. Zo krijgt de stijl een

betekenis voor een bepaalde tijd. Zo komt bijvoorbeeld na de organische vormgeving het minimalisme aan bod." "Soms moet je herbronnen", aldus Van Praet, "je losmaken van wat in de winkels en brochures wordt aangeboden." Zo maakt Frans Van Praet zijn hommages: "Aanvankelijk uit bewondering, maar nu omdat het mij een invalshoek

biedt die leidt tot oplossingen die een ander niet kan aanreiken. Dit denken verschilt totaal van iemand die louter een kast of een stoel ontwerpt." "Ik vind Ensor een fantastische kunstenaar", verklaart van Praet zijn mysterieuze Ensor-kast. "Ensor zette zich af tegen de maatschappij en de gevestigde waarden, relativeerde het leven met zijn maskers. Op een gegeven moment vind ik in een catalogoog één van de eerste schilderijen waarin hij maskers gebruikt. Daar zie ik een kast zoals de burgerij vroeger vaak in haar salons had staan. Dat type kast is tussen de jaren '20 en '40, nagemaakt in geperst materiaal." Van Praet tikt zo een kast op de kop en spuit ze in blauw-groene machinelak. De namaaksculptuur verdwijnt ogenschijnlijk in een blok van een kast. De vormgever verwerkt er spiegels in zodat

toeschouwers zichzelf zien, en plaatst er een doodskop in. De kast wordt gedrapeerd met glitterstof en bovenaan voorzien van een neonlicht. "Daardoor creëer je een sfeer die alles zegt wat Ensor heeft verteld in dat schilderij", verduidelijkt Van Praet. "Zo komt er ook wat relativerende humor in dit enge design-landschap". De hommages leveren boeiende meubelen en vragen een eigen aanpak, zoals de hommage aan de dochter Emile Verhaeren. Met als grondvorm een tand, ontleend aan de Mudéjar-stijl (verwijzend naar Verhaerens vriendschap met Regoyos en het boek *Espana Negra*), ontwerpt Van Praet een kast in notenhout en Waals marmer. Verhaerens liefde voor de Schelde met op de dijken notebomen, en zijn verblijf met Martha in Wallonië bepalen de materiaalkeuze. De poten zijn geïnspireerd op de benen van Malevitsj's 'sterke man', getekend als decor voor een toneelstuk. Verhaerens sociale bewogenheid wendden zijn blik naar het Russisch theater. "Men kan dat een postmodern meubel noemen", aldus Van Praet, "maar geen haar op mijn hoofd heeft dat bedoeld, het resultaat ondersteund de eigenheid van de onderwerpen".

De combinatie van serie-produkten, interieurs en filosofisch werk, het één kan niet zonder het ander bij Van Praet, resulteert in uitgepuurde meubels. "Ik ben zeker dat men later zal vaststellen dat ik soms bepaald niet trendy was, wel zeer eigenzinnig dus met een streven naar eigenheid. Als ontwerper weet ik dat sommige zaken blijven. Het kristallen Sevilla zitje en de Sevilla bank hebben een gezicht. Ik heb een paar meubelen ontworpen, zoals mijn ei-tafel, die uit deze tijd niet weggeraken. De vraag of het waardevol is voor deze tijd, stel ik mij niet, dit is het recht van de gebruiker. Wat ik tracht, is iets te doen in deze tijd."

Wim Poté

'Ja, ik vind engagement belangrijk,' zegt Robert Nouwen, conservator van het nieuwe Gallo-Romeinse Museum van Tongeren. En: 'Nee, ik stap niet in de partijpolitiek. Ik wil aanvaardbaar voor iedereen zijn.'

Nouwen zegt ook gedreven te zijn in al wat hij doet. Maar hij stelt grenzen: 'Ik functioneer niet echt in conflictmodellen, al ga ik het conflict daarom niet uit de weg.' Robert Nouwen, de halve -en weldra misschien hele?- marathonloper onder de museumdirecteuren.

Robert Nouwen is vijfendertig, studeerde Oude Kunstgeschiedenis, verdiepte zich in de archeologie en doceerde in Leuven. Hij stond in het onderwijs ('Wil ik liever nooit meer naar terug') en werd daar weggevoerd om 'iets met het Gallo-Romeins Museum van Tongeren te doen.' Achter hem liggen zeven jaren van hard werken. Zeven vette jaren: 'Ik had er geen dag willen van missen. Iedereen ging heel diep, tastte in zijn/haar reserves, brak zich het hoofd over alles en nog wat. Ik denk: het is de ervaring van mijn leven geweest.' Wanneer de spanning bijna breekbaar werd viel Robert Nouwen op Robert Nouwen terug. Op zijn gezin ook. Op muziek. En op lopen. 'Problemen kan je niet ontlopen. Je kan er ook niet van weglopen. Je kan ze wel eens van je aflopen. Daarna sta je er frisser tegenover. Lopen zet je op nieuwe sporen. Haalt je uit je vertrouwde omgeving van collega's, muren, bureau, werk.' Nouwen prefereert het bos, met de stilte als achtergrond: 'Zo blijf ik toch geconcentreerd op deze wereld.'

Zo wordt het bos alweer een soort werkterrein. Of beter: een voedingsbodan. Zonder functioneert Nouwen niet: 'Een conservator verdrinkt nogal eens in administratie en rompslomp. Hij is soms echt het manusje-van-alles. En dat kan hem vervreemden van zijn existentie: het wetenschappelijk bezig zijn. Vandaar dat ik me ook in heemkundige kringen begeef. Dat ik journalistieke dingen doe. En dat ik echt studeer.

Studeren is geestelijke ontspanning voor mij. Heeft niets te maken met werken. Heeft eerder te maken met leven en zorgen dat je niet afsterft van het werkveld waarop je kan bloeien.' Plots, van toon en ritme verspringend: 'Sport en studie is een bijzondere combinatie. Ze vormen de sleutel tot harmonie.' Of hij naar Torhout-Werchter ging? 'Nee. Mochten Lou Reed, Neil Young, Paulo Conte of Madreus op de affiche staan, dan wel.' Open-Tropen? 'Ik ben niet echt beslagen in al die exotische muziekjes. Al vind ik Salsa leuk. Salsa swingt.' Na enige

stille: 'Mahler is wel heel mooi. Daar zijn geen woorden voor. Jessy Normans interpretatie van zijn liederencyclus... En Richard Strauss. Die Vier Letzte Lieder! Vooral: Beim Schlafengehen!'

In een museum voor moderne kunst zou Robert Nouwen niet bepaald aarden ('Want ik ben niet vertrouwd met het werkveld'). Waar hij mee bezig is, dat wil hij doorgronden: 'Ik bijt me in iets vast en wil daar meteen zoveel mogelijk over weten en van kennen. Een conservator heeft ten slotte een inhoudelijke opdracht te vervullen. Een conservator is in de eerste plaats een wetenschapper.' De verzamelde collectie Gallo-

Romeinse vindingen vindt hij overigens niet onmiddellijk verzameling van kunst: 'Ik zie ze eerder als materiële overblijfselen van een cultuur. Als voorwerpen die iets vertellen over de mens van toen. Het zijn illustraties. En daarom zeer boeiend. Ik maak weinig onderscheid in de mens van nu en de mens van toen. Wil je de mensheid begrijpen dan moet je je in het mensdom inwerken. Dat kon ik via mijn studies. Dat heb ik hier ook de laatste jaren kunnen doen. Ik kwam met iedereen in contact. Met zowel grondwerkers als met wetenschappers, met poetsvrouwen als met hoogwaardigheidsbekleders, met theoretici als met uitvoerders. Samen zochten we naar oplossingen, samen ploegden we ons naar een resultaat toe en door intensief samen te werken leerden we elkaar ook

kennen. Soms stonden we voor conflicten, maar samen losten we die op. Ik ga het conflict niet uit de weg. Conflicten kunnen vruchtbaar zijn. Al verwerp ik het conflictmodel als zaligmakend. Het zijn de mensen die het moeten doen.' Zal dit sociale engagement tot een politiek engagement leiden? 'Heel zeker niet. Wie mij kent, kent mijn politieke opvattingen. Door me actief in de partijpolitiek te storten zou ik onnodige conflicten uitlokken. En dat hoeft niet. Bovendien: ik hoop geen cynicus te worden.'

Paul De Moor

Een archeologische ontdekkingstocht

De opening van een nieuw museum in Vlaanderen is een bijzondere gebeurtenis, zeker als het om een nieuwbouw gaat. In Tongeren, oudste stad van het land, opende recent het nagelnieuwe Gallo-Romeins Museum.

Na vier jaar bouwen staat op de plek waar in de derde eeuw een grote luxueuze 'Romeinse' stadswoning stond, een modern museumgebouw met een uniek zicht op de Tongerse basiliek.

Opvallend aan het nieuwe Gallo-Romeinse Museum zijn de grote glazen wand en de muren in koper. De vrijwel hermetisch gesloten achterzijde bakent de rand van de stadskern af. Achter de grote glazen wand, waarin zich de monumentale omgeving spiegelt, wordt de inhoud van het museum gelaagd zichtbaar. Deze gelaagdheid van de museale opstelling refereert naar de archeologische gelaagdheid van de stad Tongeren zelf.

Een bezoek aan het nieuwe Gallo-Romeins Museum is opgebouwd als een archeologische ontdekkingstocht. De 'symbolische' toegang tot het museum situeert zich aan de Romeinse toren onder het Vrijthof in het hartje van Tongeren. De tweede etappe voert de bezoeker naar verdieping min één. In een door filmmaker Stijn Coninx en decorbouwer Niek Kortekaas ontworpen decor wordt de bezoeker geconfronteerd met de fascinerende wereld van oude en recente 'archeologische ruïnes' en het geheim van de dodecaëder, een raadselachtig voorwerp

uit de museumverzameling. De dodecaëder is een bronzen, hol voorwerp, opgebouwd uit 12 vijfhoekige vlakken, 20 hoeken en 30 graten of zijden. De dodecaëder behoort tot de vijf zogenaamde Platonische lichamen. Waartoe een dodecaëder diende is niet bekend.

De tegenstelling tussen het 'fantastische' decorum van Coninx-Kortekaas waarin archeologische ruïnes uit alle tijden moeiteloos door elkaar worden gemalen en de sobere opstelling van de collectiestukken kan nauwelijks groter. De tentoongestelde objecten worden geïntegreerd in een verhaal: de cultuurhistorische evolutie van de eerste bewoners tot de Merovingers in onze gewesten. In de prehistorische afdeling worden de voorwerpen gepresenteerd op 'archeologische velden'. Via een monumentale trap verlaat de bezoeker de prehistorie. Op het gelijkvloers bevindt zich de Gallo-Romeinse afdeling. De regelmatige 'stadsplattegrond', zo opvallend voor het Romeinse Tongeren, is gekozen als stramien voor de archeologisch opgevatte presentatie. Na de Romeinen vestigen de Germanen zich in Tongeren, zoals de 'graven' van de Merovingische afdeling bevestigen.

Na de prehistorische 'velden', de Romeinse 'stad' en de Merovingische 'graven' staat de bezoeker opnieuw voor de glazen wand. Aan de andere zijde zet zich het cultuurhistorisch verhaal van Tongeren en deze regio verder. Toeristische informatie vindt hij of zij in het auditorium; videoprojecties geven een beeld van het Haspengouwse cultuurlandschap en in het museum-café bouwden Luc Van der Hallen en Marc Milissen cafétafels met ingebouwde foto-cd en panoramakijkers.

Het verhaal van het modern archeologisch onderzoek van de regio wordt voorbehouden aan de studieclectie op de eerste verdieping. Anders dan in de permanente collectie ligt hier de nadruk op het samenspel van archeologie en andere wetenschappelijke disciplines, op de zorgvuldige en stapsgewijze reconstructie van het onbekende verleden.

Het nieuwe Gallo-Romeins Museum is veel meer dan louter een ruimte om het verleden in uit te stallen en te bewaren. Het is een sober en functioneel gebouw met monumentale allures. Een ideaal vertrekpunt voor een ontdekkingstocht door de geschiedenis van stad en streek.

Voor meer informatie over het Provinciaal Gallo-Romeins Museum verwijzen wij naar OKV-aflevering 94/3 gewijd aan dit museum.

Opening van het Zilvercentrum in Sterckshof

Eind juni opende het Provinciaal Museum Sterckshof, gelegen in de groene omgeving van het Rivierenhof te Deurne (Antwerpen), feestelijk zijn deuren.

Na twintig maand van grondige infrastructuurwerken en renovatie kon het publiek voor het eerst kennismaken met het nieuwe museum en zijn inhoud. Het oude Provinciaal Museum voor Kunstambachten Sterckshof herrees als een schitterend Zilvercentrum.

In 1992 hervormde de Bestendige Deputatie de provinciale musea rond de materies fotografie, diamant, kleding en zilver. Elk provinciaal museum zou voortaan rond één bepaalde materie werken. Het Sterckshof, dat een rijke zilvercollectie in huis had, werd voorbestemd om als zilvercentrum te fungeren. Na de verhuis van de laatste stukken kleding, diamant en fotografische apparaten, werd het Sterckshof grondig aangepakt. Een nieuwe toegangspoort werd gebouwd, liften kregen een plaats en men vergrootte het kasteel met een inkomhal en een cafetaria.

Ook het inhoudelijke museale concept werd grondig herdacht. Het nieuwe Zilvercentrum schetst op een sobere en functionele manier de evolutie van zilvererts tot zilveren gebruiks- of sierobject. In de thematische zalen komen respectievelijk de ontginning

en recyclage van het edelmetaal, de techniek van de edelsmeedkunst, de stijlevolutie, de zilvermerken en het kerkelijk en burgerlijk zilver aan bod. Als apotheose sluit de vermaarde zilvercollectie, die jonkheer Pierre Lunden in 1975 aan het museum legateerde de rondgang af.

Naast de vaste zilvercollectie waarin het Antwerpse productiecentrum centraal wordt gesteld, lopen in het Zilvercentrum ook tijdelijke tentoonstellingen. Van 4 oktober tot 4 december kan u antiek edelsmeedwerk uit Augsburg bewonderen (zie ook tentoonstellingsnieuws).

Praktische informatie
Provinciaal Museum Sterckshof-Zilvercentrum, Hooftvunderlei 160, 2100 Antwerpen-Deurne, 03/360.52.50. Open: dagelijks van 10 tot 17.30 uur. Gesloten op maandag, 1-2 januari en 25-26 december.

In april 1995 publiceert Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen een aflevering gewijd aan dit museum.

Meesterwerken van de gotische beeldhouwkunst

Museum voor Schone Kunsten, Gent

Het Museum voor Schone Kunsten van Gent brengt van 19 september tot 27 november de tentoonstelling 'Meesterwerken van de gotische beeldhouwkunst'.

In twaalf zalen van het museum wordt een overzicht geboden van de 15de-eeuwse sculptuur in de Bourgondische Nederlanden.

Onbekende schatten

De paneelschilderkunst van de Vlaamse primitieven is genoegzaam bekend. Het grote publiek kent niet alleen het oeuvre van de gebroeders Van Eyck, Hans Memling en Rogier van de Weyden, maar is ook vertrouwd met het werk van kleinere meesters. De beeldhouwers uit dezelfde periode genieten relatief weinig bekendheid. Toch was de beeldhouwkunst even belangrijk als de schilderkunst. In de grote centra van de Bourgondische Nederlanden, zoals Antwerpen, Brugge, Brussel, Doornik, Gent, Rijsel en Utrecht waren belangrijke ateliers actief. Ze hadden een grote faam en maakten beelden en retabels die naar heel wat landen in Europa werden uitgevoerd. In twaalf zalen van het museum wordt de productie van deze grote centra, zaal per zaal, geëvoceerd.

Meester Tydeman Maes

De verspreiding en de kwetsbaarheid van het laat-

Gentse Museum voor Schone Kunsten worden meer dan honderd sculpturen van hoge kwaliteit samengebracht. Diverse grote buitenlandse musea geven beelden en retabels in bruikleen. Zo worden twee engelenbeelden tentoongesteld uit het Madrileense Prado. Wat deze beelden zo speciaal maakt is het feit dat ze voluit gesigneerd zijn. Hiermee wordt de naam van Meester Tydeman Maes uit de vergetelheid gehaald. Uit rekeningen blijkt dat hij tussen 1432 en 1452 in Brugge werkzaam was.

Calvarie

Een hoge graad van realisme en een verrassend ruimtegevoel vormen de belangrijkste karakteristieken van de laat-gotische beeldhouwkunst. Omwille van de hoge kwaliteit en de verfijnde uitvoering waren de werken van onze beeldsnijders en beeldhouwers een succesvol exportproduct. Een belangrijk thema in de middeleeuwse beeldhouwkunst vormt de calvariegroep, dit is een monumentaal ensemble bestaande uit een Christus aan het kruis en een treurende Maria en Johannes. In de centrale zaal van de tentoonstelling staan vier dergelijke calvariegroepen opgesteld. Het exemplaar afkomstig uit de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Marpent (in de buurt van Maubeuge) is van uitzonderlijke kwaliteit, de polychromie is origineel en de beelden staan nog op de oorspronkelijke triomfbalk.

Lessenreeks 'Gotische beeldhouwkunst'

Aansluitend bij de tentoonstelling werkte Amarant een korte situerende lessenreeks uit. In een reeks van vier lessen (in Aalst, Antwerpen, Gent en Strombeek-Bever) gaan docenten Jaak Verlaak en Dominique Dumon dieper in op het ontstaan en de verspreiding van de laat-gotische beeldhouwkunst in de Bourgondische Neder-

landen (de huidige Benelux, Noord-Frankrijk en het gebied van de Nederrijn). Het begrip 'laat-gotisch' wordt in een breder tijdskader geplaatst en men gaat na hoe de verhouding lag tussen de schilderkunst en sculptuur. Vragen als wie liet de beelden maken en waarom, wie maakt ze en hoe... krijgen een antwoord via een aantal vergelijkende case-studies van een doksaal, een retabel of een reliekschrijn.

Rondleidingen

Op 8 en 9 oktober organiseert Amarant rondleidingen in het Museum voor Schone Kunsten. Gids is Jan Klinckaert, wetenschappelijk medewerker aan de tentoonstelling en tevens auteur van het extra-nummer van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen. Jan Klinckaert studeerde kunstgeschiedenis en oudheidkunde aan de Rijksuniversiteit Gent. Sinds enkele jaren heeft hij zich vooral gespecialiseerd in het onderzoek van de laat-gotische beeldhouwkunst in Nederland.

Laat-gotische schatten 'te velde'

Naast de meesterlijke sculpturen die in Gent worden getoond, zijn er uiteraard nog heel wat laat-gotische sculp-

turen te bewonderen in diverse kerken, kathedralen en musea in Vlaanderen en Wallonië. Deze kunstwerken konden of mochten, omwille van hun kwetsbaarheid, niet verplaatst worden. Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen publiceert over deze schatten

'te velde' een extra-nummer: 'Laat-gotische beeldhouwkunst in België'. Auteur Jan Klinckaert, neemt u mee op een gotische beeldentocht (voor het bestellen van dit extra-nummer verwijzen wij u naar de laatste bladzijde van dit Mededelingenblad).

gotische beeldhouwwerk werken in het nadeel van hun behoud. Veel werken gingen verloren, of erger, ze werden vernietigd tijdens de Beeldenstorm, de Franse Revolutie en de twee wereldoorlogen. In het

Amarant organiseert i.s.m. Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen:

- **Rondleiding** met Jan Klinckaert op 8 oktober (10, 13 en 15 uur) en zondag 9 oktober (11 en 14 uur). Prijs: 360 fr., voor Amarant-leden en OKV-abonnees: 320 fr.
- **Rondreis met bus** op 16 oktober en 6 november (vertrekplaatsen: Sint-Pieterstation Gent, kant krantenkiosk, om 10.15 uur; Station Berchem-Antwerpen, voorkant, om 11 uur). Prijs: 1.090,-fr., voor Amarant-leden en OKV-abonnees: 980,-fr.
- **Rondreis met eigen wagen** op zondag 13 november. De tocht begint in Geel

om 11.45 uur en eindigt in Leuven rond 18 uur. Het aantal deelnemers is beperkt. Prijs: 615,-fr., voor Amarant-leden en OKV-abonnees: 550,-fr.

- **Lessenreeks 'Gotische beeldhouwkunst'.** Docenten: Patrick Verlaak en Dominique Dumon. Aalst: Cultureel Centrum, 4 vrijdagavonden om 20 uur, start 7 oktober. Antwerpen: UFSIA, Centrum voor Andragogie, 4 dinsdagochtend om 10 uur, start 27 september. Gent: koffiehuis Ludwig, 4 donderdagavonden om 20 uur, start 29 september. Strombeek-Bever: Cultureel Centrum, 4 zaterdagmiddagen om 14 uur, start 22 oktober.

Voor alle praktische gegevens omtrent rondleiding, lessenreeks en beeldentocht met bus of eigen wagen kan u bellen, faxen of schrijven naar: Amarant vzw., Hoogpoort, 9000 Gent, tel. 09/233.03.24, fax. 09/233.42.36

U ontvangt dan gratis de brochure die u laat kennismaken met het uitgebreide pakket van lessenreeksen kunstgeschiedenis, dat Amarant vanaf oktober aanbiedt.

Abonnees van Openbaar Kunstbezit genieten voor de Amarant-activiteiten in het kader van de tentoonstelling 'Meesterwerken van de gotische beeldhouwkunst' van hetzelfde tarief als de Amarant-leden.

Neogotiek in België 1800-1914

Oudheidkundig Museum van de Bijloke, Gent
1 oktober-31 december

Laat-gotische beeldentocht

Voor wie de laat-gotische beelden, beschreven in het extra-nummer van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, 'in situ' wil bekijken, organiseren Amarant en Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen de 'gotische beeldenroute'. De rondreizen gebeuren met de bus (op 16 oktober en 6 november) of met eigen wagen (op 13 november). De route voert u naar Aarschot, Diest, Geel, Leuven en Zoutleeuw en u wordt deskundig geadviseerd door docente Dominique Dumon.

Abonnees van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen genieten voor zowel de rondleiding, de lessenreeks als de beelden-route van een voorkeurtarief.

Praktische informatie:

Museum voor Schone Kunsten,
Citadelpark, 9000 Gent,
info: 09/222.17.03

Open: van dinsdag tot en met zondag van 9.30 tot 17 uur

Toegang: 150 fr. voor volwassenen, 120 fr. voor studenten en groepen, 80 fr. voor scholieren.

Extra-nummer OKV:

'Laat-gotische beeldhouwkunst in België'

Abonnees kunnen dit extra-nummer bestellen door overschrijving van 150 fr. op rekening 448-0007361-87 met vermelding 'extra nummer' (zie ook laatste pagina van dit Mededelingenblad).

Bij de bestelling wordt u het toegangsticket voor de tentoonstelling aangeboden (waarde 150 fr.).

Dit aanbod geldt uitsluitend voor abonnees en er wordt slecht 1 gratis ticket per abonnee aangeboden.

100 jaar geleden overleed baron Jean-Baptiste Béthune, voorman van de neogotiek in België. Dat is de aanleiding tot een grote overzichtstentoonstelling over de Belgische neogotiek.

Neo-gotische kerkelijke kunst, architectuur, schilderkunst en design uit de periode 1800-1914 komen ruimschoots aan bod.

De eerste neogotische creatie, het Sint-Vincen-tiusschrijn uit Soignies, dateert van 1800 en is een mooi voorbeeld van de speelse "troubadourstijl". Middeleeuwse thema's worden ook verwerkt in salonschilderkunst. J.-B. Béthune is de belangrijkste vertegenwoordiger van de rijpe neogotiek (1850), hij inspireert zich op de Engelsman Pugin. Glasschilderkunst en polychromie komen weer in de belangstelling, ambachtelijkheid wordt weer in ere hersteld dankzij de Sint-Lucasscholen, waar-van Béthune de geestelijke vader is.

De weelde aan retabels, kelken, monstransen, reliekschrijnen, schilderijen, meubelen, keramiek, textilia, ... bewijzen een ongeëvenaard vakmanschap. Hoogtepunt van de tentoonstelling is ongetwijfeld de spectaculaire tiara van paus Pius IX (1871) die door Bourdon in Gent werd vervaardigd.

Dit tentoonstellingsproject loopt parallel met de grote Pugin-tentoonstelling in Londen en de tentoonstelling over de Duitse edelsmid F.X. Hellner in Kempen (D).

Oudheidkundig Museum van de Bijloke,
Godshuizenlaan 2,
9000 Gent, 09-223.34.59
Open: dagelijks van 9.30 tot 17u.

Toegang: 200 fr. - 140 fr. voor groepen, Gentenaars, 60+, CJP en studenten - 80 fr. voor scholen - gratis voor -12 jaar.
Speciaal N.M.B.S.-ticket Nocturnes op aanvraag, tel. 09-225.11.06

20 vrijkaarten

Meester Hans Memling

De bedoeling was bijzonder ambitieus: een overzichtstentoonstelling bouwen van het oeuvre van de Brugse schilder Hans Memling (? 1494).

Enkele van zijn werken, zoals het Ursulaschrijn, verlieten nooit hun thuishaven Brugge maar veel meer schilderijen werden en worden gekoesterd in buitenlandse musea, van Melbourne tot Kansas City, van Gdansk tot Genova.

Toch lukte het de organisatoren om 34 bijzonder waardevolle werken naar Brugge te halen. Tot 15 november kan u ze, samen met de 7 Brugse Memlings, bewonderen in het Groeningemuseum. Op nauwelijks een paar straten van de plaats waar Meester Hans Memling ze schilderde.

Hans Memling was één van de eindfiguren van een groep schilders die enigszins misleidend het etiket 'Vlaamse Primitieven' opgekleefd kreeg. Schilders als Van Eyck, van der Weyden, Bouts en Memling schilderden op houten panelen. Hun kunst was allesbehalve 'primitief' maar inhoudelijk en vormelijk zeer vernieuwend. Aan de basis van deze 'Ars Nova' lag een nieuwe mentaliteit: de aandacht voor de waar-

neembare tastbare wereld en voor de mens in die wereld. Nieuwe technieken lieten toe om deze wereld in licht en kleur af te beelden op een paneel dat als een open raam kon beschouwd worden. Op de schilderijen van Memling zijn dan ook tal van realistische elementen te vinden, waardoor het mogelijk wordt alle aspecten van de laatmiddeleeuwse levenswijze te reconstrueren.

Memling heeft een goed herkenbare stijl. Kenmerkend is zijn streven naar evenwicht en symmetrie, verkregen door een logische integratie van figuren en composities in de omgeving, interieur of landschap. Door het uitzuiveren van vormen en emoties, het gebruik van een schitterend kleurenpalet en de aanwezigheid van licht wordt een sereen en harmonisch wereldbeeld

Hans Memling, Onze-Lieve-Vrouw toont de Man van Smarten. 1475. Melbourne, National Gallery of Victoria.

gecreëerd. Dit mystieke, bijna contemplatieve klimaat, ver verwijderd van de dagelijkse 'realiteit' was er de oorzaak van dat Memling in de 19de eeuw minder geapprecieerd werd.

De tentoonstelling in het Groeningemuseum is thematisch opgebouwd en opent in de eerste zaal met één van de meest geliefde thema's van Memling: de Madonna. Op een rode achtergrond worden de doeken van Memling gepresenteerd. Alle andere stukken - werken van tijdgenoten, copieën naar verloren werken, handschriften, voorwerpen uit de tijd van Memling... - kregen een blauwe achtergrond toebedeeld. Uniek aan de tentoonstelling is dat enkele veel-luiken opnieuw in hun originele samenstelling te zien zijn.

De tentoonstelling 'Hans Memling. Vijf eeuwen werkelijkheid en fictie' kan u nog bezoeken tot 15 november in het Brugse Groeningemuseum.

Praktische informatie:
Groeningemuseum,
Dijver 12, 8000 Brugge,
Memling-Infolijn
050/34.79.59,
Memling-fax 050/34.84.88
Open: dagelijks doorlopend
van 10 tot 21 uur.
Dinsdag, donderdag en
vrijdag vanaf 18 u. enkel
na reservatie en betaling.
Sluiting kassa om 20 u.
Toegang: 300 fr., 250 fr.
met OKV-Museumkaart
Reservaties zijn mogelijk
en aan te raden voor elk
tijdsblok.

De entreprijs tot de
Memlingtentoonstelling
bedraagt op vertoon van
de OKV-Museumkaart '94
250 fr. i.p.v. 300 fr.

Samen met fotograaf Hugo Maertens uit Brugge realiseerde Pre-Press Company DBL een reeks van 4 Photo CD's en één verzamel-CD met schilderijen van Hans Memling.

Deze Photo CD's worden gedemonstreerd in de Memlingtentoonstelling die momenteel loopt in het Brugse Groeningemuseum.

De Photo CD's kunnen bekeken worden op het televisiescherm via een Photo CD-speler of een CDI-speler; op het computerscherm via een CD-rom.

Iedere Photo CD draagt tot 100 beelden met schilderijen en details van schilderijen. Deze beelden kunnen in een willekeurige volgorde worden bekeken. Bij ieder beeld kan op een door U zelf gekozen detail worden ingezoomd. In tegenstelling tot dia's, reprodukties en videobanden zijn de beelden blijvend en kleurvast.

Volgende Photo CD's zijn beschikbaar:

1. Triptiek met de H. Christophorus;
Triptiek van Jan Crabbe;
Damesportret of de Sibylla;
Diptiek van Maarten van Nieuwenhove;
Triptiek van Adriaan Reins

2. Reliekschrijn van de H. Ursula

3. Triptiek met het Laatste Oordeel

4. Triptiek van Johannes de Doper en Johannes de Evangelist

Deze Photo CD's kosten 1.950,-fr. (109,-NLG) per stuk + 100,-fr. (8,-NLG) verzendingskosten.

Binnenkort verschijnt ook een verzamel-CD waarop de volgende schilderijen worden voorgesteld:
Triptiek met het Laatste Oordeel;
Johannesretabel;
Drie panelen met de zegenende Christus tussen musicerende engelen;
Reliekschrijn van de H. Ursula.

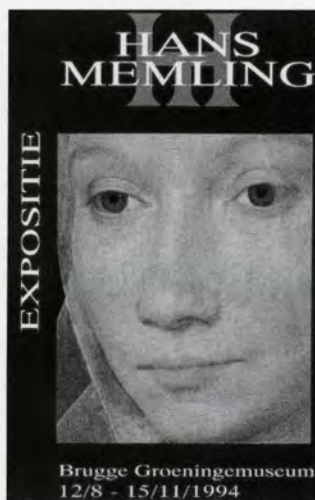
Deze verzamel-CD kost 3.500,-fr. (195,-NLG) + 100,-fr. (8,-NLG) verzendingskosten.

Hoe kan U bestellen?

Door storting of overschrijving van het nodige bedrag op rekeningnummer 448-0007361-87 van OKV in Tiel; vanuit Nederland: uitsluitend op gironummer 135.20 van OKV in Tiel. Dit telkens met vermelding van de gewenste Photo-CD. Bijvoorbeeld: "CD1 of CD2, CD3, CD4 of verzamel-CD"

NOCTURNE Hans Memling

*Vijf eeuwen werkelijkheid
en fictie*

in het
Groeningemuseum,
Dijver 12, Brugge
op 29 september,
om 19 u.

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen nodigt 25 OKV-abonnees uit voor een bezoek aan de tentoonstelling Hans Memling o.l.v. Hilde Lobelle, conservator bij de Stedelijke Musea Brugge en auteur van de OKV-aflevering gewijd aan Hans Memling.

Wie deze exclusieve nocturne wil meemaken kan een gele briefkaart sturen naar Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, Kasteelstraat 97, 8700 Tiel.

Gelieve op de gele briefkaart uw telefoonnummer te vermelden en aan te duiden of u met één of twee personen wenst te komen.

De deelnemers aan de Hans Memling-nocturne worden uit de ingezonden gele briefkaarten geloot op 19 september. De winnaars worden persoonlijk verwittigd.

Instituut voor conservatie en restauratie v.z.w.

Het ICR werd in 1990 opgericht in het kader van de post-graduaatsopleidingen van het Hoger Sint-Lucasinstituut in Gent.

Het wil op een eigentijdse en vernieuwende wijze instaan voor de opleiding van deskundigen voor het behoud van ons cultuurhistorisch erfgoed. Daarnaast organiseert het ICR inleidingscycli, bijscholingscursussen, seminaries en studiedagen die zich zowel tot de eigen studenten, als tot beroepsmensen en gewone belangstellenden richten.

De cursisten kunnen kiezen voor een volledige opleiding. Dit is de "diploma-cursus". Die beslaat minimum drie jaar (dagonderwijs en seminaries) en een stagejaar. De opleiding leidt tot het wetenschappelijk diploma "Deskundige Restauratie en Conservatie".

Door het ICR worden eveneens modules ingericht van elk ca. 40 cursuren.

Tijdens de academiejaren 1994-1995 en 1995-1996 worden volgende modules georganiseerd:

1. Inleiding tot de monumentenzorg
2. Industriële archeologie
3. Kunst en cultuurpatrimonium, antiek in Vlaanderen
4. Archeologische monumentenzorg
5. Chemische en natuurwetenschappelijke technieken van de restaurator
6. Heritage management

Voor meer informatie:
Instituut voor conservatie en restauratie
mevr. Christine van Daele
Zwarte Zusterstraat 34
9000 Gent

Antwerpen

Antwerpen

**Koningin Fabiolazaal
Provinciaal
Veiligheidsinstituut,
Antwerpen
Ruimte en keramiek**
tot 16 oktober

Vlaanderen bezit uitstekende, internationaal befaamde, keramisten. Sommige van deze kunstenaars drukken zich het liefst uit via installaties. Maar dergelijke constructies, samengesteld uit diverse elementen, nemen vaak een behoorlijke oppervlakte in beslag waardoor de kunstenaar zelden de kans krijgt zijn werk in een galerij te tonen. De tentoonstelling in de Fabiolazaal geeft die kans aan o.a. Luk De Blok, Piet Sockmans, André Zaman, Denise Cromheecke, Johan Van Geert en Yves Malfiet. **Koningin Fabiolazaal Provinciaal Veiligheidsmuseum, Jezusstraat 28 Antwerpen**

**Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, Antwerpen
In het licht van de dood.
Post-mortem foto's**
tot 1 okt.

LODEWIJK DE VOCHT

De tentoonstelling sluit aan bij het thema van de Vijfde Zomer van de Fotografie met als thema "macht en onmacht". De dood is een thema dat geregeld terugkomt in de fotografie. De tentoongestelde post-mortem foto's zijn portretfoto's die werden genomen juist na de dood van de geportretteerde. Deze foto's willen niet aanklagen of schokken, maar het beeld van de overledene vastleggen en bewaren. Het zijn serene foto's die met liefde en eerbied genomen zijn. De zeventig foto's op de expositie werden gekozen

omwille van hun artistieke of documentaire waarde én omwille van de bekendheid van de overledene: Vlaamse schrijvers, dichters en componisten. Het fotografisch materiaal wordt geconfronteerd met andere post-mortem iconografie: tekeningen, prenten en dodenmaskers.

Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, Minderbroedersstraat 22, 2000 Antwerpen, 03-232.55.80
Open: van di tot zat. van 10 tot 17u.. Gesloten op maandag en zondag.
Toegang: 75 fr. individueel, 30 fr. voor groepen en reductiekaarten; gratis voor scholen en inwoners van Antwerpen

**Cultureel Centrum Berchem
Werken in Wallonië**
24 september-30 oktober

Onder de titel "Werken in Wallonië" illustreren Waalse fotografen, waaronder Véronique Vercheval, Bernard Bay en Jean-Luc Deru, de arbeid in het Waalse land. Zij presenteren sprekende zwart-wit opnamen, puur realistische afbeeldingen van personen en werksituaties uit de agricultuur, de voedingssector en de zware industrie. Met deze expositie sluit het Cultureel Centrum van Berchem aan bij de manifestaties van de "Vijfde Zomer van de Fotografie".

Cultureel Centrum Berchem, Driekoningenstraat 126, 2600 Berchem, 03-239.59.08
Open: van 10 tot 17u.. Gesloten op maandag

FOTO: VERONIQUE VERCHEVAL

**Cultureel Centrum Luchtbal, Antwerpen
Marianne Willoqué,
schilderijen en Marieke Buys, keramieksculpturen**
3 september-30 oktober

Marianne Willoqué exposeert schilderijen: zij laat zich inspireren door het dagdagelijkse gebeuren in en rond het huis, de keuken en de tuin. De voorwerpen die zij ziet, haalt zij uit hun dagelijkse realiteit en zij schildert ze levensgroot, of nog groter. Marieke Buys toont keramieksculpturen. Zij boetseert mensen als karikaturen, onttrokken uit hun gewone context. Het zijn sculpturen voorbij de grens van de dagelijkse visualiteit, als betoverd in de vorm van versteende werkelijkheid.

Cultureel Centrum Luchtbal, Columbiestraat 110, 2030 Antwerpen, 03-542.49.40
Open: dagelijks van 10 tot 17u.
Toegang: gratis

**deSingel, Antwerpen
Najaarsprogramma**

Met haar uitgebreide najaarsprogramma zet deSingel, Het Internationaal Kunstcentrum van de Vlaamse Gemeenschap, haar moderne trend verder. De kunst disciplines waarin gewerkt wordt, zijn uitgebreid met opera en muziektheater, en binnen alle disciplines wordt een verdergaande internationalisering doorgetrokken. deSingel bouwt zich als forum voor hedendaagse architectuur verder uit. Zo opent de Spaanse architect-schilder Juan Navarro Baldeweg het seizoen met een tentoonstelling waarin licht, water, zwaartekracht, aantrekkingskracht als thema zijn uitgewerkt in installaties, schilderijen en architectuurprojecten. Wat theater en dans betreft, zoekt deSingel enerzijds het evenwicht tussen Belgisch/Nederlands en internationaal aanbod, en anderzijds tussen theater- en dansvoorstellingen. Jan Fabre, noch Anne Teresa De Keersmaeker ontbreken

op het programma. Het oeuvre van Bela Bartok is de centrale as waar rond de hele muziekprogrammatie van het seizoen beweegt. Villanella, het programma voor jongeren, staat voor theater-, muziek- en beeldmakers voor jong publiek. Er is natuurlijk nog veel meer. Informatie, abonnementen en tickets bij:

deSingel, Desguinlei 25, 2018 Antwerpen, 03-248.38.00
Open: ma. van 14 tot 19u., di. tot vrijd. van 10 tot 19u., zat. van 16 tot 19u.
De tentoonstelling Juan Navarro Baldeweg loopt van 30 sep. tot 6 nov.

**Hessenhuis, Antwerpen
Muziek en schilderkunst in de Gouden Eeuw**
tot 30 oktober

Met 55 topwerken van 17de-eeuwse Hollandse en Vlaamse meesters worden voor het eerst plastische kunst met authentieke muziekinstrumenten in één expositie gecombineerd. Tot de plastische kunst behoren genrestukken met de voorstelling van musicerende, deftige burgers, of vrolijke boeren die zich met muziek vermaken. In pastorale landschappen bespelen herders de doedelzak of fluit. Ook zijn er stilleven met muziekinstrumenten en portretten met musicerende personages. Men dacht dat de muziekinstrumenten exact voorgesteld waren, maar dat is niet zo, dat blijkt uit de oorspronkelijke muziek-instrumenten. De geschilderde instrumenten zijn inventies met zinnebeeldige en moraliserende betekenissen. In bordelen speelde men immers "duivelse muziek", in een familieportret symboliseert de muziek de harmonie van het huwelijk,

en in vanitastaferelen wordt de toeschouwer gewaar-schuwd voor ijdelheid. Voor de prijs van 2.500 BF koop je de mooie catalogus, een CD met 17de-eeuwse muziek "Jacob van Eyck & Dutch Songs of the Golden Age" en een interactieve photo-CD!

**Hessenhuis, Antwerpen
Muziek en grafiek
in de Gouden Eeuw**
tot 30 oktober

Aansluitend bij voorgaande expositie wordt ook grafiek met muziek in verband gebracht. Ook gravures, houtsneden, etsen en tekeningen belichten de maatschappelijke en zinnebeeldige betekenis van muziek, zang en dans. Deze dubbelzinnige beeldentaal ontstaat in de Zuidelijke Nederlanden en kent een belangrijke bloei in de Hollandse genrekunst van de 17de eeuw.

Deze expositie combineert grafische kunsten met originele muziekinstrumenten.

Hessenhuis,
Falconrui 53, 2000
Antwerpen, 03-232.84.28
Open: dagelijks van 10 tot 16.45u. Gesloten op maandag en op 1 november
Toegang: 100 fr.; 75 fr. voor -25, +3 pas, groepen en Antwerpenaars; 50 fr. voor scholen en -18; gratis voor -12
Rondleidingen: Dienst voor Toerisme 03-232.01.03, Acanthus 03-239.06.38

**Koninklijk Museum voor
Schone Kunsten,
Antwerpen
Remi Cornelissen**
25 september-27 november

Remi Cornelissen (Tumhout 1913-Antwerpen 1990), een Antwerpse beeldhouwer, tekenaar en graficus, debuteerde met expressivistisch beeldhouwwerk in hout en steen onder invloed van Ernest Wynants. Vanaf 1963 werkte hij met ijzer en chroomstaal in lastechniek, waarbij ambachtelijke kennis en inspiratie tot kunstwerk samensmelten. Zijn geliefde thema is de kwetsbaarheid en de vertrouwdeheid van mensen en dieren, die haar

uitdrukking vindt in ranke, vaak opengewerkte vormen.

**Koninklijk Museum voor
Schone Kunsten,
Plaatsnijdersstraat 2, 2000
Antwerpen, 03-238.78.09**

**Koninklijk Museum voor
Schone Kunsten,
Antwerpen
Klassieke Schoonheid**
2 oktober-4 december

Een aantal grafische kunstenaars en aquarellisten, geboren rond 1930 of later, telden niet of nauwelijks mee op de kunstscène van de jaren '60, '70 en '80. Dit omdat hun kunst bewust geënt bleef op klassieke schoonheid en waarden. Het Koninklijk Museum stelt enkele van deze kunstenaars in de kijker: Jef Van Grieken, Maurice Van den Dries, Raf Coorevits, André Roelant, Harold Van de Perre en Cecilia Vanderbeek.

**Koninklijk Museum voor
Schone Kunsten,
Plaatsnijdersstraat 2, 2000
Antwerpen, 03-238.78.09**

**Museum van Hedendaagse
Kunst, Antwerpen
Walter Swennen, Nadine Tasseel**
17 september-20 november

© MUHKA

Het oeuvre van Walter Swennen (48) is moeilijk onder één noemer te brengen. Swennen observeert en verwerkt onmiddellijk beschikbare en bruikbare beeldinformatie voor composities. Hij ontkent betekenis in zijn schilderijen. En als je toch gaat zoeken naar een diepere zin van de voorstelling strand je op de banaliteit der afbeeldingen. Zijn oeuvre maakt de

toeschouwer sprakeloos, door een zonderlinge en intelligente mengeling van uiteenlopende schilder-kunstige technieken en afbeeldingen uit het visuele gemeengoed. Het is moeilijk te geloven dat zijn werk niet meer verkondigd dan wat geschilderd staat De fotografie Nadine Tasseel (41) presenteert allegorische opnamen. Zij brengt lichamelijkheid, zinnelijkheid en vergankelijkheid in beeld.

**Museum van Hedendaagse
Kunst,**
Leuvenstraat 32, 2000
Antwerpen, 03-238.59.60

25 vrijkaarten

**Museum Plantin-Moretus,
Antwerpen
Antwerpen, dissident
typografisch centrum in de
16de eeuw. De rol van de
Antwerpse drukkers in de
godsdienststrijd in
Engeland.**
1 oktober-31 december

Antwerpen was in de 16de eeuw een toevluchtsoord voor Engelsen op de vlucht voor de intolerantie van de Engelse kerk onder Hendrik VIII en Elisabeth I. In de eerste helft van de 16de eeuw publiceerden Antwerpse drukkers hervormingsgezinde werken. Dit tegen de verbodsbepalingen van de Engelse katholieken in. In de tweede helft van de 16de eeuw stelden de Antwerpse drukkers hun persen ter beschikking van gevluchte Engelse lutheranen en katholieken. Sommige Antwerpse drukkers smokkelden hun edities naar Engeland en riskeerden strenge gevangenisstraffen.

Zo overleed de Antwerpse drukker Christoffel van Ruremund in de Londense gevangenis nadat hij een lading Nieuwe Testamenten naar Engeland vervoerd had. Deze bijzondere betrekking tussen Antwerpen en Engeland beklemtoont de Europese rol van de Antwerpse drukkers in het verleden.

**Museum Plantin-Moretus,
Vrijdagmarkt 22-23, 2000
Antwerpen, 03-233.02.94
of 03-232.24.55**

Open: dagelijks van 10 tot 17u. Gesloten op maandag, 1-2 nov. en 25 dec.
Toegang: 75 fr.; 30 fr. voor groepen, -18, studenten en +3pas
Rondleidingen: Dienst voor Toerisme 03-232.01.03, Acanthus vzw 03-239.06.38

**Museum Vleeshuis,
Antwerpen
Orlandus Lassus**
tot 27 november

Orlandus Lassus, geboren te Bergen in 1532, overleed 400 jaar geleden te München. Hij was gedurende meer dan 30 jaar als kapelmeester verbonden aan het prestigieuze hof van de Beierse hertogen in München. Hij was één van de laatste, maar ongetwijfeld de meest talentrijke onder de Vlaamse Polyonisten. Zijn eerste muziekboeken werden op Antwerpse persen gedrukt in 1555 en 1556. Zij vormen de basis voor zijn latere roem. Deze educatieve tentoonstelling focust op Lassus' verblijf in Antwerpen en zijn contacten met de drukkers, en de ontwikkeling van de polyfonie.

**Museum Vleeshuis,
Vleeshouwersstraat 38-40,
2000 Antwerpen, 03-233.64.04**
Open: dagelijks van 10 tot 17u. Gesloten op maandag
Toegang: 75 fr.; 30 fr.; gratis

**Openluchtmuseum voor
Beeldhouwkunst
Middelheim, Antwerpen
Luciano Fabro**
25 september-30 november

Luciano Fabro (58) behoorde tot de Turijnse groep van arte povera-

kunstenaars. Hij houdt absoluut niet van theorieën en mythologieën rond de persoon van de kunstenaar. De vorm van een kunstwerk, waarin technische perfectie en uiterste precisie verenigd zijn, is het hoogste wat een beeldhouwer kan bereiken. En het is uiteindelijk de eigen schoonheid van het marmer uit Carrara dat leidt tot inhoudelijke betekenissen en associaties. Fabro's beelden stralen een combinatie van poëzie en zinnelijkheid uit. In zijn vele publicaties uit Luciano Fabro zich over zijn eigen werk en gaat hij in op meer algemene kunstfilosofische kwesties, zoals esthetische waarde, perceptie, iconografie en stijl.

**Openluchtmuseum voor
Beeldhouwkunst
Middelheim, Middelheimlaan
61, 2020 Antwerpen, 03-827.15.34**
Open: in sep. van 10 tot 19u., in okt.-nov. van 10 tot 17u. Gesloten op maandag, 1-2 nov..
Toegang: gratis

**Provinciaal Museum
Sterckshof - Zilvercentrum,
Antwerpen-Deurne
Augsburgs zilver in België**
4 oktober-4 december

Tijdens de 17de en 18de eeuw floreerde de stad Augsburg als zilver- en handelscentrum. Augsburgs edelsmeedwerk kwam o.a. in Belgische kerken en religieuze centra terecht. In een eerste luik van de expositie wordt aan de hand van het kerkelijk zilver, -monstransen, cibories, kelken, ...-de productie, de stilistische evolutie en de verspreiding van het Augsburgs zilver in België uitgediept. Belangrijke

opdrachtgevers en schenkers worden daarbij belicht, waaronder de prins-bisschoppen van Luik en de familie van Thum und Taxis. Burgerlijk zilver komt in het tweede luik aan bod: pronkzilver, reisserviezen en eenvoudiger zilverwerk. Augsburgs zilver is tot op de dag van vandaag zeer in trek bij verzamelaars.

Provinciaal Museum Sterckshof - Zilvercentrum, Hooftvunderlei 160, 2100 Antwerpen-Deurne, 03-360.52.50
Open: dagelijks van 10 tot 17.30u. Gesloten op maandag
Toegang: 200 fr. gezinstarief; 150 fr. individueel; 100 fr. reductiekaarten
Geleide bezoeken op aanvraag 1.500 fr.

OKV abonnees krijgen een reductie van 20% op de catalogus van de tentoonstelling 'Augsburgs zilver in België'

Museum Emile Verhaeren, Sint-Amands
André Goezu, een illustrator voor Emile Verhaeren
17 september-30 oktober

Het Emile Verhaerenmuseum te Sint-Amands is dit seizoen toch geopend met de expositie "André Goezu, een illustrator voor Emile Verhaeren". André Goezu is afkomstig uit Antwerpen, maar werkt in Parijs. In 1960 richtte hij de kunstenaarsgroep ACID op. André Goezu illustreerde

met enkele etsen het gedicht "Spinghe" van Emile Verhaeren, waarbij hij zich qua stijl inspireerde op het werk van de symbolist Fernand Khnopff. Naast deze expositie blijft uiteraard de permanente collectie te kijk, volledig gewijd aan leven en werk van de dichter Emile Verhaeren (1855-1916).

Museum Emile Verhaeren, Kaai 22, 2688 Sint-Amands-aan-de-Schelde, 052-33.08.05
Open: zat., zon. en feestdagen

Provinciaal Museum voor Fotografie Antwerpen
Stijn Streuvels Fotograaf
22 oktober tot 4 december

Na een grondige renovatie en herinrichting opent het Provinciaal Museum voor Fotografie op 22 oktober opnieuw de poorten van het pakhuis 'Vlaanderen'. De eerste tentoonstelling op de affiche is om heel wat redenen bijzonder, maar de voornaamste formuleert directeur Marc Andries: "het museum toont de foto's genomen door Stijn Streuvels omdat het... 'gewoon zeer goede foto's zijn'.

Waar voorheen het technische aspect van geschiedenis van de fotografie en het inhoudelijk aspect door elkaar werden getoond, is er nu voldoende ruimte om de twee te scheiden. Op de gelijkvloerse verdieping loodst men de bezoeker door de wereld van lenzen, diafragma's, 19de eeuwse portretstudio's... Een verdieping hoger illustreert het Museum voor Fotografie de inhoudelijke evolutie: van de eerste statige portretten met minutenlange belichtingstijden tot de fotografie van vandaag met zijn vele gezichten: kunstofografie, modiefotografie, journalistieke fotografie, technische fotografie... Naast de nieuwe ruimtes voor de permanente collectie kan het Museum voor Fotografie voortaan over vijf ruimtes voor tijdelijke tentoonstelling. 25 jaar geleden overleed één van de bekendste schrijvers in Vlaanderen: Stijn Streuvels (pseudoniem voor Frank Lateur). Streuvels was niet alleen een knap schrijver, maar was ook zijn hele leven lang een hartstochtelijk fotograaf. De fotohistoricus Jan Coppens wil met deze expositie aantonen dat Streuvels veel meer was dan een schrijver die occasioneel foto's voor het familiealbum. Qua stijl hield Streuvels zich afzijdig van stilistische tendensen of compositorische tradities. Hij ging zijn eigen weg, met weloverwogen composities en zorgvuldig geënceneerde tafereelen.

Provinciaal Museum voor Fotografie, Waalse Kaai 47, 2000 Antwerpen, 03/216.22.11
Open: dagelijks van 10 tot 17 u. Gesloten op maandag.

Provinciaal Diamantmuseum Antwerpen
Zuiderse schittering. Italiaanse kunstjuwelen van 1950 tot heden.
14 oktober tot 13 november

Het Castello di Sartirani, gelegen in het Italiaanse dorpje 'Sartirana Lomellina' herbergt sinds enkele jaren een topcollectie van Italiaanse kunstjuwelen, samengebracht door Giorgio Forni. Deze sieraden zijn normaal alleen daar te bekijken, maar vorig jaar besliste Forni om de kleinsten ook te laten reizen. Eerste halte op de route is het Provinciaal Diamantmuseum in Antwerpen. De expo 'Zuiderse schittering' stelt de pioniers van het Italiaanse kunstjuweel voor. De sieraden werden hoofdzakelijk gecreëerd tussen 1950 en 1970 door bekende ontwerpers als Lucio Fontana, Arnaldo Pomodoro, Gio Pomodoro, Alberto Zorzi... Deze kunstenaars zijn geen juweelontwerpers in de echte zin van het woord maar schilders en beeldhouwers die zich ook op het pad van de juweel- en de edelsmeedkunst hebben gewaagd. Speciaal voor de tentoonstelling en omdat Antwerpen een internationaal diamantcentrum is, hebben de ontwerpers van de eerste generatie en hun opvolgers twintig bestaande juweelontwerpen uitgevoerd met diamant 'cut in Antwerpen'. Deze sieraden worden voor het eerst tentoongesteld.

Provinciaal Diamantmuseum, Lange Herentalsstraat 31-33, 2018 Antwerpen, 03/226.20.49
Open: dagelijks van 10 tot 17 uur.
Toegang: 150 fr./persoon, 200 fr./familie

de Warande Turnhout
Sphagnum et Lumen - 16 kunstenaars in het licht van Noord-Brabant
17 september tot 23 oktober

Aan de hand van 16 kunstenaars, allen geboren en/of getogen in de Neder-

landse provincie Noord-Brabant, geeft deze tentoonstelling een beeld van de diversiteit en de verschillende stemmingen binnen de kunst in Noord-Brabant. Sphagnum, het in de Peel voorkomende veenmos dat in staat is om enorm veel voedsel in zich op te nemen, is hier de metafoor voor de verscheidenheid aan stemmingen en de diversiteit van beelden. Lumen (licht) staat voor het typische zachte gefilterde licht van het gemoedelijke Oost-Brabant en het harde, heldere licht van het strengere West-Brabant.

de Warande, Warandestraat 42, 2300 Turnhout, 014/41.01.41
Open: dinsdag tot zaterdag: 14-18 uur, zondag: 10-12 en 14-18 uur, maandag gesloten

Timmermans- Opsomerhuis, Lier
Kunstsmed Lodewijk Van Boeckel (1857-1944)
tot 30 oktober

Voor al de gesmede dierenvoorstellingen van kunstsmed Lodewijk Van Boeckel zijn bij het grote publiek bekend. Daarnaast creëerde L. Van Boeckel en zijn atelier ook architecturaal smeedwerk voor gebouwen in binnen- en buitenland. De tentoonstelling schetst zijn volledig oeuvre aan de hand van een dertigtal smeedwerken. In zijn interieurstukken herkennen we invloeden van Art Nouveau en Art Déco. Foto's, archivalia en krantenknipsels werpen nieuw licht op het leven en het werk van deze bijzonder begaafde kunstsmed. Tegelijk met de opening van deze retrospectieve verschijnt een monografie van auteur Henri

Marckx over Lodewijk Van Boeckel en zijn atelier.

Timmermans-Opsomerhuis,
Netelaan 4, 2500 Lier.

Open: dagelijks van 10 tot 12.00u. en van 13.30 tot 17.30u.. Maandag en vrijdag gesloten. Info: 03-489.11.11

Provinciaal Textiel- en Kostuummuseum Vrieselhof, Oelegem Wol en wandtapijt
tot 30 november

In de nieuwe museum-opstelling is wol de rode draad. Directe aanleiding tot de vernieuwing van de presentatie is de actie "S.O.S. Wandtapijt", gelanceerd door de Koning Boudewijnstichting, met de financiële steun van de Nationale Loterij. Zo kon het 17de-eeuwse Antwerpse tapijt "Dansende putti in een tuinlandschap" gerestaureerd worden, het krijgt de ereplaats tijdens de expositie. Destijds was Vlaanderen een bijzonder belangrijk centrum voor de wandtapijtproductie, met centra als Doornik, Brussel, Oudenaarde en Antwerpen. Nu nog worden wandtapijten geweven volgens de traditionele manier in de Koninklijke Manufactuur van Wandtapijten Gaspard De Wit (Mechelen) en bij Borsla (Antwerpen). Julien Van Vlasselaer (1907-1982) van wie een tapijt en een ontwerp te zien is, liet zijn ontwerpen door de Mechelse ateliers Gaspard De Wit of Braquenié uitvoeren. Kleding uit laken en wol of woldamast zijn te zien, ook kostbare Kasjmirsjaals en hun Europese imitaties, en viltten hoofdeksels.

Provinciaal Textiel- en Kostuummuseum Vrieselhof,

Schildesteenvweg 79, 2520 Oelegem.
Geleid bezoek: 1500 fr. voor groepen van max. 20 volwassenen.

750 fr. voor scholen.
Creatief (rondleiding, demonstraties en atelierwerk) en demonstratiebezoek: 1500 fr. voor groepen van max. 10 volwassenen. 750 fr. voor scholen. Studiebezoek richt zich tot bezoekers met enige voorkennis: 1500 fr. voor een

groep van max. 10 volwassenen.
Open: dagelijks van 10 tot 17u. Gesloten op maandag.
Info: 03-383.46.80

Info-kantoor, Rupelmonde Meet- en navigatie instrumenten

14 oktober-4 december

De geleerde Gerard Mercator bouwde zijn meetinstrumenten zelf: kwadranten, zonnewijzers, kompassen, passers, globes, ... Het bewerken van metaal voor deze meetkundige objecten leerde hij bij de Leuvense goudsmid Gaspar Van der Heyden. Op aanbeveling van Granvelle vervaardigde Mercator in 1542-43 wiskundige instrumenten voor keizer Karel. Deze apparaten, gebruikt voor oriëntatie, waren bijzonder geschikt voor militaire operaties. Ook voor Granvelle zelf ontwierp Mercator instrumenten en astrologische ringen. Mercator ontwikkelde ook revolutionaire apparatuur voor topografische opmetingen die de basis legden van de moderne landmeetkunde.

Info-kantoor, Rupelmonde

Open: dagelijks van 13 tot 17u. Gesloten op maandag.
Toegang: 50 fr.
Rondleidingen op aanvraag: 03-744.03.44 kosten 750 fr.

Museum Zwijgershoek Sint-Niklaas 'Sint-Niklaas, 1940-1944'
tot 2 oktober

Met foto's, affiches en voorwerpen wordt het dagelijks leven in Sint-Niklaas

tijdens de tweede wereldoorlog gereconstrueerd.
In deze herdenkingtentoonstelling naar aanleiding van 50 jaar bevrijding komen vijf thema's aan bod: de bezetting, overleven in oorlogstijd, gevaar uit de lucht, collaboratie en verzet en tenten van de bevrijding. Uitvergroete zwart-wit foto's uit diverse privé-verzamelingen geven een sfeerbeeld van Sint-Niklaas tijdens de jaren veertig.

Museum Zwijgershoek

Regentiestraat 61-63, 9100 Sint-Niklaas
Open: dinsdag tot zaterdag: 14-17 uur, zondag: 10-17 uur

Brabant

Hallepoort, Brussel Speelgoed uit Afrika. De kindertijd in de kunst
16 september-9 oktober

"Plan International" (Foster Parents Plan), één van de grootste hulporganisaties in ons land, bestaat dit jaar 10 jaar in België. Om dit te vieren, werd deze expositie georganiseerd. Men kan meer dan 300 originele Afrikaanse speelgoedjes ontdekken. Ze werden door kinderen gemaakt uit hout, ijzerdraad, stro, karton, blik, papier, wol, glas, enz.. Daarnaast illustreert "Plan International" haar werking aan de hand van een fotodocumentaire.

Hallepoort,
Zuidlaan, 1000 Brussel,
02-741.72.02

Open: dagelijks van 10 tot 17u. Gesloten op maandag
Toegang: 80-50-30 fr.
Catalogus: 350 fr.

FOTO: PAUL DE MALSCHE

© ACL

Jubelparkmuseum, Brussel Opendeurweekend
22-23 oktober

Het Jubelparkmuseum zet haar renovatiepolitiek verder. Na de opening van 30 nieuwe zalen begin dit jaar, worden er nu nog eens 20 nieuwe zalen geopend. Daartoe behoren de zalen China en Zuidoost-Azië, de Nassaukapel (kopie) en de zaal voor steensculptuur. De voorstelling van de verzameling precisie-instrumenten wordt gemoderniseerd, terwijl de presentatie van etnografie van Amerika wordt uitgebreid. Het Jubelparkmuseum bezit ook een rijke collectie koetsen, sledes, draagstoelen en fietsen die eindelijk te voorschijn komen uit de reserves.

Jubelparkmuseum,
Jubelpark 10, 1040 Brussel,
02-741.72.02

Open: dagelijks van 10 tot 17u.
Toegang: gratis

Jubelparkmuseum, Brussel S.O.S. Wandtapijten
23 september-13 november

Jaarlijks organiseert de Koning Boudewijnstichting, met steun van de Nationale Loterij, een restauratiecampagne. Vorig jaar werd onder de titel "S.O.S. Wandtapijten" een belangrijk deel van het nationaal wandtapijtenpatrimonium geconserveerd. Daarvan zijn nu de resultaten te zien. De 24 geselecteerde stukken beslaan een periode van drie eeuwen en werden vervaardigd in wandtapijt-centra als Doornik, Brussel, Brugge, Antwerpen, Oudenaarde, Leuven en Beauvais.

De resultaten van de conservatieve behandeling zijn verbluffend. Daarvan getuigt o.a. het wandtapijt "De Luitspeler" (1635) naar ontwerp van Jacob Jordaens, of "Mars en Venus" naar ontwerp van François Boucher. Waar deze wandtapijten er zwaar beschadigd en zwak uitzagen, conserveerden het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium en privé-restaurateurs o.l.v. het K.I.K. deze weer tot toonbare en "leesbare" wandtapijten. Tegelijk toont het Jubelparkmuseum ook een drietal pre-Renaissance wandtapijten uit eigen collectie, waarbij ceramiek, tin, zilver- en glaswerk, wapens, muziek-instrumenten en meubels het tijdsbeeld levendig evoceren.

Jubelparkmuseum,
Jubelpark 10, 1040 Brussel,
02-741.72.02

Open: dagelijks van 10 tot 17u., woensdag tot 22u.
Gesloten op maandag, 1 en 11 nov.
Toegang: 200-150-80 fr.
Rondleidingen op aanvraag: 02-733.46.47

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Museum voor Moderne Kunst, Brussel Het verborgen museum. Ontdekkingsstocht in de reserves
30 september-18 december

Ongeveer 130 schilderijen en beeldhouwwerken worden uit de depots van het Museum voor Oude en Moderne Kunst gehaald. Ze werden tot nu toe zelden of nooit tentoongesteld. Sommige werken werden voor deze gelegenheid

speciaal gerestaureerd. In chronologische volgorde ziet men portretten, landschappen, stillevens en genrestukken van de 16de tot de 20ste eeuw. Een video-montage met als titel "Achter de schermen van het Museum" handelt over het dagdagelijkse museumleven en wordt doorlopend gepresenteerd. Een wetenschappelijke catalogus, geïllustreerd met kleurenreproducties en zwart-witfoto's wordt gepubliceerd in het Frans en het Nederlands.

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Museum voor Moderne Kunst, Koningsplein 1-2, 1000 Brussel
Open: dagelijks van 10 tot 17u. Gesloten op maandag.
Toegang: 150-120-80 fr.

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Museum voor Oude Kunst, Brussel
Inventie, compositie en tekening. "De val der opstandige Engelen" van Antoine Wiertz
13 september-23 oktober

Antoine Wiertz (1806-1865) schilderde in 1841 zijn immense doek "De val der opstandige Engelen", ook wel bekend onder de naam "De opstand van de Hel tegen de Hemel". Inspirerende voorbeelden waren duidelijk Michelangelo's "Laatste Oordeel" in de Sixtijnse Kapel te Rome en Rubens' "Grote Laatste Oordeel" en diens "Val der opstandige Engelen". Wiertz heeft deze meesterwerken ter plaatse en via gravures aandachtig bestudeerd. Deze kleine tentoonstelling met

© A.C.L.

tekeningen, voorstudies en documenten schetst een beeld van het ontstaan en de ontwikkeling van dit thema bij Wiertz. Ook wordt de reactie van James Ensor op dit schilderij belicht.

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Museum voor Oude Kunst, Regenschapsstraat, 1000 Brussel
Open: dagelijks van 10 tot 12u. en van 13 tot 17u.
Toegang: gratis

Paleis voor Schone Kunsten, Brussel
Wide White Space 1966-1976
27 oktober-31 december

De Wide White Space galerij opende te Antwerpen in 1966 met de "Milkyway Happening" van Lohaus, Heyrman en Panamarenko. De galerij werd geleid door Anny De Decker en Bernd Lohaus. Deze tentoonstellingszaal werd het voorbeeld van een historische avant-garde galerij, door de kunstenaars waarmee ze samenwerkte en door de verzamelaars die zich errond scharden. De tentoonstelling legt het accent op de rol van deze model-galerij naar gelijkaardige galerijen toe en naar het publiek dat avant-garde kunst nog niet gewend was. De belangrijkste kunstenaars waarmee de Wide White Space galerij werkte waren Panamarenko, Marcel Broodthaers en Joseph Beuys. Hun oeuvre vormt de kern van de expositie. Typisch voor de werking van de Wide White Space was dat de

kunstenaars zelf instonden voor alle drukwerk. Uitnodigingskaarten, affiches en andere tentoonstellings-design wordt dan ook getoond. In 1977 sloot Wide White Space haar activiteiten met werken van L. Weiner.

Paleis voor Schone Kunsten, Koningsstraat 10, 1000 Brussel, 02-507.84.64

VUB - Centrale Bibliotheek, Brussel
Stecci. Foto's van Adi A. Imamovic
tot 7 oktober

Stecci is een fototentoonstelling over oude grafstenen in Bosnië en Herzegovina die door de oorlog worden bedreigd. Etymologisch betekent "stecci" grote opstaande stenen, zoals ze werden ontdekt door landbouwers in Herzegovina. In Bosnië en Herzegovina bestaan er nu nog ongeveer 50.000 stenen, waarvan er ongeveer 3.000 gedecoreerd zijn als grafmonumenten. De oudste grafstenen dateren van de 14de eeuw en zijn eenvoudig versierd met geometrische patronen. Vaak zijn ze gedecoreerd met vogels, ze begeleiden immers de ziel op zijn weg naar het hierna-maals. Sommige grafstenen hebben het allure van een monoliet en zijn heraldisch versierd met rozen, pijlen, ruiters, handen of speren ... De laatste grafstenen dateren van de 16de eeuw.

VUB - Centrale Bibliotheek, Gebouw B&C, Pleinlaan 2, 1050 Brussel, 02-641.23.25
Open: op werkdagen van 10 tot 17u.

Dienst Kultuur VUB

De Dienst Kultuur van de Vrije Universiteit Brussel is de verzamelaar voor 'Gallery' en het 'Kultuurkafé'. Zowel passieve als actieve kunstbeoefening staan op het programma. Naast de wekelijkse donderdagconcerten in het 'Kultuurkafé' brengt de Dienst Kultuur van de VUB klassieke muziek, theatervoorstellingen, tentoonstellingen en alles wat onder de noemer "kunst" valt.

Wie zich wil bekwalen in één van de drie volgende disciplines: fotografie, theater, tekenen naar levend model, kan terecht in één van de creatieve ateliers. De tentoonstellingen in de 'Gallery', Rectoraat en Bibliotheek, vormen dan stof tot gesprekken over zin of onzin van kunst.

Ook wie op zoek is naar een origineel geschenk of een verzameling kunstwerken wil aanleggen kan bij de Dienst Kultuur van de VUB terecht.

Voor informatie: Dienst Kultuur VUB, Pleinlaan 2, 1050 Brussel, 02/629.23.25.

Fondation pour l'Architecture, Brussel
Luchtluigen 1900-1958 en Panamarenko
4 oktober tot 31 december

De eeuwenoude droom van de mens om de zwaarte-kracht te overwinnen werd begin deze eeuw werkelijkheid. In het Brusselse 'Fondation pour l'Architecture' richt men tot eind dit jaar een blik op de hemel. Tussen de utopische plannen van visionaire architecten en ingenieurs, ooit getekend om werkelijkheid te worden, plaatst men de tekeningen en

luchtluigen van een kunstenaar: Panamarenko. Door de spectaculaire vooruitgang van de techniek in het begin van de 20ste eeuw komt de verovering van het luchtruim in een stroomversnelling. Als zelfs vliegen lukt, moet alles mogelijk zijn. De creativiteit van architecten en ingenieurs blijkt onuitputtelijk en men maakt plannen voor opblaasbare vliegtuigen en demonteerbare ondergrondse luchthavens. Maar ook de constructies op aarde krijgen een nieuwe betekenis. Dankzij de afstand verwerft men een inzicht in de stedelijke structuren. Vanaf 1958, jaar van de Wereldtentoonstelling in Brussel, gaat het vliegen alsmar meer deel uit maken van het gewone leven. Tot Panamarenko van vliegen opnieuw een droom maakt. De ontwerpen voor zijn eigennuttige vliegtuigen uit de periode 1966-80 worden opgenomen in de diverse delen van de tentoonstelling. Een nieuw Panamarenko-vliegtuig wordt voorgesteld: de *Pepto Bismo- Fire Work Flyer*.

Fondation pour l'Architecture, Kluisstraat 55, 1050 Brussel, 02/649.02.59
Open: dinsdag tot vrijdag, van 12.30 tot 19 uur.
Zaterdag en zondag, van 11 tot 19 uur. Gesloten op maandag.
Toegang: 200,-fr.

Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens, Leuven
Nieuwe archeologische afdeling

De nieuwe archeologische afdeling van het Leuvense Stedelijke Museum herbergt een rijke verzameling archeologica van de steentijd tot het einde van de middeleeuwen. Basis van deze collectie is de schenking van dhr. A. Boschmans, amateur-archeoloog te Holsbeek. De nieuwe vleugel is ondergebracht in de historische kelders van het Museum. In de inkomhal bevinden zich een 14de-eeuwse mozaïekvloer beschilderd met middel-eeuwse citaten en een muurschildering op een lemen wand met de voorstelling van "Veronica

met de zweetdoek van Christus". Dit mozaïek is waarschijnlijk afkomstig van het Leuvense Predikheren-klooster.

Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens,
Savoyestraat 6, 3000 Leuven,
016-22.69.06

Predikherenkerk, Leuven
Eenheid op papier.
De Nederlanden in kaart
van Keizer Karel tot
Willem I
5 oktober tot 4 december

Van in de 16de tot in de 19de eeuw zijn veel meer kaarten gemaakt die de Nederlanden als geheel voorstelden dan afbeeldingen van de noordelijke en zuidelijke provincies afzonderlijk. De kaarten van de XVII Provinciën behoren bovendien tot de fraaiste en kostbaarste exemplaren van de kaartenkunst in de wereld. De expositie 'Eenheid op papier' brengt in het unieke kader van de pas gerestaurerde Leuvense Predikherenkerk ruim 150 kaarten

bij elkaar die de Nederlanden voorstellen. Kunststukken op atlasformaat wisselen af met wandkaarten van meer dan 2m². Ze zijn fascinerend versierd met wapenschilden en klederdrachten, met oude stadsgezichten en scheepstypes, met allegorische beelden en historische figuren. Alle kaarten van de Nederlanden in de beroemde vorm van een leeuw, de Leo Belgicus, zijn aanwezig. De tentoonstelling biedt de bezoeker een noot eerder gerealiseerde kennismaking met één van de belangrijkste luxe-industrieën die bij ons een hoge bloei gekend hebben. Ze laat daarnaast ook ontdekken dat historische kaarten eigenlijk veel meer tonen dan zij op het eerste gezicht laten zien. Voor de argeloze kijker van vandaag worden verborgen boodschappen en betekenissen blootgelegd. Vanuit een originele invalshoek ontwikkelt 'Eenheid op papier' een vernieuwende kijk op de politieke, dynastieke, militaire, economische en culturele geschiedenis van de Lage Landen gedurende drie cruciale eeuwen. Vorstenportretten en genealogieën, historieschilderijen en taferelen van feesten of veldslagen, spotprenten en sprekende documenten, vullen de tentoonstelling aan. Audiovisuele programma's en interactieve opstellingen zorgen ervoor dat de massa informatie op een boeiende manier toegankelijk wordt.

De expositie is een initiatief van de Stad Leuven, de KULeuven en het Davidsfonds.

Predikherenkerk,
Onze-Lieve-Vrouwestraat,
3000 Leuven, 016/22.45.64.
Open: dinsdag tot en met
donderdag van 9.30 tot
17.00 uur.
Vrijdag doorlopend van 9.30
tot 21.30 uur. Zater- en zon-
dag van 13.30 tot 18.30 u.
Gesloten op elke maandag
en op 1 november.
Toegang: 200,fr.

Voor OKV-abonnees
bedraagt de
toegangsprijs 150,-fr.
op vertoon van hun
Museumkaart.

Limburg

Provinciaal Museum,
Hasselt
Lydia Schouten
tot 16 oktober

De Nederlandse multi-media kunstenaar, Lydia Schouten (44), ontwikkelde in de jaren '80 een oeuvre dat best omschreven kan worden als "stoorzender van de communicatie". Aanvankelijk werkte zij met videotapes, maar na een verblijf in New York creëert zij ruimtelijke installaties en zelfstandige beelden. Daarin verwerkt zij videoprojectie, licht, geluid en computerprints.

Provinciaal Museum,
Zuivelmarkt 33,
3500 Hasselt, 011-21.02.66
Open: dagelijks van 10 tot
17u., zond. van 14 tot 17u..
Maandag gesloten

Nationaal Jenevermuseum,
Hasselt
Jenever en Likeur in Kleur.
Belgische jenever- en
likeuraffiches 1885-1940
17 september-31 december

Aan het einde van de 19de eeuw groeide de Belgische jenever- en likeurproductie zienderogen. Nieuwe en grootschalige promotie-middelen waren noodzakelijk. In Parijs sierden grote lithografische beeldaffiches sinds 1875 het straatbeeld. In België verschenen de eerste plakaten in 1885. Op de oude reclamebiljetten worden handtekening van de stoker-opdrachtgever, de bedrijfsgebouwen, de fles of stoop en de tentoonstellingsmedailles monumentaal weergegeven. Later, in navolging van ontwerper Jules Chéret overheerste de voorstelling van een aantrekkelijke jonge vrouw die de drank aanprijst. Tekst en beeld werden in Art Nouveau uitgewerkt. Toonaangevend waren de drukkerijen A. Bénard in Luik, O. De Rycker & Mendel en

FOTO: NIJH, EDDY DONKERS

J.L. Goffart in Brussel. Luikse en Limburgse stokerijen deden beroep op Bénard. De Belgische wet-Vandervelde (1919) legde het drankverbruik aan banden, om die reden werden interieuraffiches voor sterke drank vervangen door publiciteit voor laaggradige aperitieven. De nieuwe affiches waren ook meer consumentgericht: de afbeelding van mensen op een gezellig terrasje, genietend van een aperitief werkte aanstekelijk.

Nationaal Jenevermuseum,
Witte Nonnenstraat 19,
3500 Hasselt, 011-24.11.44
Open: van di. tot vrijd. van
10 tot 17u., zaterdag, zondag,
en feestdagen van 14 tot
18u..
Groepsbezoeken volgens
afspraak. Gesloten op
maandag, 1-2-11 nov.,
25-26 dec..
Toegang: 80-60 fr.
Rondleidingen op afspraak,
011-24.11.44, 750 fr.

25 vrijkaarten

Stedelijk Museum
Stellingwerff-Waerdenhof,
Hasselt
200 Jaar Lithografie
17 september-23 december

De lithografie, of steendrukkunst, werd door A. Senefelder in 1796 te München uitgevonden. Op het oppervlak van een vlakke steen wordt een voorstelling getekend of gegraveerd. Vervolgens wordt de steen geprepareerd met kleurstof en afgedrukt. Een lithografie is dus een door steendruk verkregen prent. De tentoonstelling kadert in een totaalproject rond lithografie dat ontwikkeld werd n.a.v. het 20-jarig bestaan van de Afdeling Lithografie van de Stedelijke Academie voor Schone Kunsten van Hasselt, en het gelijktijdig ca. 200-jarig bestaan van de lithografie als kunstvorm.

Stedelijk Museum
Stellingwerff-Waerdenhof,
Maastrichterstraat 85, 3500
Hasselt, 011-24.10.70

Provinciaal Museum voor
Religieuze Kunst
Sint-Truiden, Begijnhofkerk
24 september tot 6 november

De tentoonstelling 'Kruis en Lotus. Achterglasschilderkunst uit Europa' biedt een rijk overzicht van de productie uit alle belangrijke Europese centra en schenkt ruim aandacht aan de hier minder bekende achterglasschilderingen uit Azië en het Nabije Oosten. Achterglasschilderingen worden vandaag haast uitsluitend nog vereenzelvigd met devote volkskunst, naïve

scheppingen van een rurale maatschappij, vooral te situeren in centraal-Europa in de 19de eeuw. De oude techniek van het schilderen achter glas werd in het middeleeuwse Italië herontdekt en vond zijn weg tot in de Europese rococosalons. Voor het eerst verschijnt het schilderen achter glas als een afzonderlijke beroepsbenaming in de archieven van de stad Augsburg in 1684. Dit centrum bleef tot ver in de 18de eeuw op een artisaanaal niveau produceren. Vanaf het einde van de 18de eeuw ontwikkelt zich een massaproductie in diverse centra in Centraal- en Oost-Europa en in het Middellands Zeegebied.

Provinciaal Museum voor Religieuze Kunst - Begijnhofkerk,
Begijnhof 59, 3800 Sint-Truiden, 011/68.85.79
Open: dinsdag tot vrijdag: 10-12.30 u. en 13.30-17 u., zaterdag, zon- en feestdagen: 13.30-17 u.
Gesloten op maandag.

Oost-Vlaanderen

Museum van Deinze en de Leiestreek, Deinze
Frans Labath
17 september-24 oktober

Frans Labath (45) is docent in het schildersatelier van de Stedelijke Academie voor Schone Kunsten van Deinze. Uitgangspunt voor zijn landschappen, stillevens of abstracties is paradoxaal genoeg het menselijk lichaam. Het teken "mens" fungeert als katalysator voor een complexe, gelaagde structuur van ontelbare andere tekens die de oorspronkelijke figuur overwoekeren, versnipperen en verspreiden over het doek. Het complexe geheel van tekens verdicht zich tot een bijna monochrome verfhuid, hier en daar doorbroken door vegen en vlakken. De originele heftige kleuren versmelt Frans Labath tot een intens diep grijs.

Museum van Deinze en de Leiestreek,
Lucien Matthyslaan 3-5, 9800 Deinze, 09-386.00.11
Open: dagelijks van 14 tot 17.30u., zat., zon- en feestdagen van 10 tot 12u. en van 14 tot 17u..
Gesloten op dinsdag.

Museum van Hedendaagse Kunst, Gent
This is the show and the show is many things/Extra Muros
17 september-27 november

De kern van deze tentoonstelling is een groep van zes kunstenaars: Anne Decock en Honoré d'O (B), Fabrice Hybert (Fr), Henriette Lehtonen (F), Mark Manders (N) en Uri Tzai (Is). Het museum wordt benaderd als een conversatieruimte voor kunstenaars via hun werk. Maar elke denkbare afwijking daarvan is mogelijk, zoals de deelname van kunstenaars die niet op de lijst staan: Louise Bourgeois (USA/Fr), Suchan Kinoshita (J/N), Jason

Rhoades (USA), Maria Roosen (N), Eran Schaerf (Is/B) en Luc Tuymans (B). Hun oeuvre, in de vorm van "plastische gestes", zoekt een specifieke mentale en fysieke plaats binnen het geheel. De uiteindelijke vorm van het geheel wordt bepaald door de artistieke noodzaken van de "gestes". In die zin ligt de nadruk op de energetische aanwezigheid van het oeuvre. De macht van de tentoonstellingsmuur werd principieel genegeerd. De muur wordt benaderd als incidenteel, waarachter de wereld schuil gaat. De muur bezit dus niet meer haar ordenende kracht. "The show is many things" omdat ze niet zoekt naar finaliteit, ze wil een levendige conversatie zijn.

Museum van Hedendaagse Kunst,
Citadelpark, 9000 Gent, 09-221.17.03
Open: dagelijks van 9.30 tot 17u.. Gesloten op maandag
Rondeleidingen op aanvraag: 09-221.17.03, 1.500 fr.

Museum voor Volkskunde, Gent
Kunst op tegels.
tot 25 september

Iedereen kent de "Delftse" bont versierde tegeltjes, met soldaten, dieren, kinderspelletjes, vreemde zee- en landwezens of bijbelse taferelen. De oorsprong van de techniek om kleitiegels met een laagje wit tinglazuur te bestrijken en daarna te beschilderen ligt in Zuid-Europa en Noord-Afrika. Pas in de 16de eeuw leerden Vlaamse en later Hollandse pottenbakkers deze techniek kennen. Vooral de Hollandse tegels getuigen van hoge kunstzinnige en technische kwaliteit. Atelier Knock produceert nog tegels, vervaardigd volgens het traditionele Delftse ambacht.

Museum voor Volkskunde,
Kraanlei 65, 9000 Gent, 09-223.13.03
Open van 9 tot 12.30u. en van 13.30 tot 17.30u.
Toegang: 80 fr., groepen 50 fr.
Catalogus: 200 fr.

Libramont(Belgische Ardennen) 24 september tot 2 oktober 1994 (13u. tot 19 u.)

7de Internationaal Kunstsalon

120 eigentijdse kunstenaars

Schilderkunst - Beeldhouwkunst - Kunstambacht

Met uitzonderlijke en internationale tentoonstellingen:

- "Images et Terre": tentoonstelling aangeboden door de Provincie Luxembourg (werken van 3 keramisten en 4 plaatsnijders)
- "56 Group Wales": schilderijen en beeldhouwwerken van 17 artiesten afkomstig uit Wales
- "De artiest verlegt de Europese Grenzen": tentoonstelling voorgesteld door de Deense groep "Kulturremisen Brande"

Bereikbaar via:

- E25 Luik-Luxembourg, aan de verkeerswissel Neufchâteau: E411 richting Brussel, op 10 km: uitrit 26 (Libramont)
- E411 Luxembourg-Brussel, uitrit 26
- E411 Brussel-Luxembourg, uitrit 25 bis

Info: (32) 61 / 22 39 31

Libr'art

**Lakenhalle Stadhuis,
Oudenaarde
Oudenaards Zilver**

tot 30 oktober

Oudenaarde, het historische en artistieke hart van de Vlaamse Ardennen, kennen we voornamelijk als wandtapijtenstad. Maar de stad huisvestte vanaf de 15de eeuw ook knappe zilver-smeden wiens werkstukken zeer geëerd waren. Hét hoogtepunt van de Oudenaardse zilvermeedkunst lag in de 17de eeuw. De productie omvatte zilverwerk voor zowel kerkelijk - monstransen, reliekhouders, altaar-kandelaars, kelken, cibories - als profaan - koffiekannen, theepotten, tafelgerei - gebruik.

In de Lakenhalle van het Gotische Stadhuis, met de beroemde 'gobelins' als decor, staan t/m 30 oktober 160 stukken Oudenaards zilver te kijk. Voor de tentoonstelling werd de zilvercollectie van het Oudenaardse echtpaar De Boever-Alligoriës aangevuld met stukken uit tal van kerken, kloosters, musea en privé-verzamelingen uit het hele land.

Lakenhalle Stadhuis

Grote Markt / Hoogstraat
Oudenaarde, 055/31.46.01

Open: dagelijks van 14 tot 17u

Toegang: 100fr., 80fr. -
tentoonstelling &
stadhuisbezoek (enkel
weekends) 140fr., 120fr.

West-Vlaanderen

**Kunstcentrum Oud Sint-Jan
Brugge**

Modigliani - De Openbaring
tot 2 oktober

Voor het eerst sinds haar ontstaan wordt de collectie van Dr. Paul Alexandre, vriend en mecenas van Amedeo Modigliani (1884-1920) tentoongesteld. De collectie tekeningen van Dr. Paul Alexandre is uniek omdat zij heel precies het leven verhaalt van Modigliani tussen 1906, met zijn aankomst te Parijs en 2 augustus 1914, de dag dat Paul Alexandre naar het front trok. Modigliani was 22 toen hij naar Parijs trok en zich vestigde in de kunstenaars-wijk Montmartre. In 1907

ontmoette hij de jonge arts Paul Alexandre, die niet alleen zijn dokter werd - hij leed immers aan tuberculose - maar met wie hij een stevige vriendschapsband uitbouwde.

Paul Alexandre had de bedoeling een oeuvre samen te stellen, gewijd aan Modigliani waarin hij voorgoed komaf zou maken met de legendes rond de kunstenaar. Hij wou bovendien de complete collectie tekeningen en akwarellen uitgeven. Hij kwam nooit tot de realisatie van zijn project, want Paul Alexandre stierf in 1968. Dankzij historicus Noël Alexandre, zoon van Paul Alexandre en Jan Martens, directeur-uitgever van het Mercatorfonds-Paribas, werd het project toch werkelijkheid in de vorm van een monumentaal kunstboek 'Modigliani inconnu' uitgegeven bij het Mercatorfonds. De tentoonstelling in Brugge sluit nauw bij dit boek aan maar legt toch eigen accenten. Driehonderd tekeningen, aangevuld met bruiklenen uit het Museum voor Midden-Afrika uit Tervuren en het Parijse Musée Guimet schetsen een beeld van de invloeden die Modigliani onderging en van zijn tijd.

Kunstcentrum Oud Sint-Jan,
Mariastraat 38, Brugge,
050/33.56.66

Open: dagelijks van 9.30 tot 18 uur Toegang: 350 fr.

**Cultureel Centrum,
Kortrijk
Frans Masereel.
Houtsneden uit de reeks
"Mijn Land"**

3 september-2 oktober

Gedurende een maand kan men een negentigtal houtsneden uit de reeks "Mijn land" van Frans Masereel (1889-1972) bezichtigen. Frans Masereel is wellicht één der bekendste houtsnijders in België, ook al heeft hij hier kort gewoond. Samen met Jozef en Jan Frans Cantré, George Minne en Henri Van Straten behoorde Masereel tot de groep houtsnijders die tussen de jaren 1920 en 1930 de houtsnij-kunst moderniseerde en weer op niveau bracht met een internationale reputatie.

**Cultureel Centrum,
Benedengalerij,
Hazelaarstraat 7, 8500
Kortrijk**

Open: dagelijks van 14 tot 18u. Gesloten op maandag.

**Stedelijk Museum, Kortrijk
Project Vlaamse Meesters
tijdens Decosit 1994**

7 oktober-7 november

Het project "Vlaamse Meesters" is een culturele manifestatie, gegroeid uit een dialoog tussen vakmanschap en de creativiteit van onze Vlaamse meubelstofbedrijven. Decosit, de Internationale vakbeurs voor zitmeubelstoffen, biedt het project een tentoonstellingsplatform aan. Hierin worden vooral de creatieve en toekomstgerichte produktontwikkelingen in de meubelstoffen beoogd. Uit bekende werken van onze Vlaamse Meesters, - Jan Van Eyck, Hans Memling, Rubens, Van Dyck, James Ensor, Gustave De Smet, - worden detailbeelden van stoffen uitgelicht, die als inspiratiebron dienen bij het ontwerp voor de weefsels. Deze worden exclusief voor de tentoonstelling ontwikkeld door een vijftiental deelnemende textielbedrijven.

Stedelijk Museum,
Broeklaai 6, 8500 Kortrijk,
056-21.19.92

**Museum Constant
Permeke, Jabbeke
Pierre Devos**

tot 16 oktober

Het Museum Constant Permeke is gevestigd in het

huis waarin Permeke (1886-1952) meer dan 20 jaar woonde en werkte. Het museum toont een overzicht van het oeuvre van de kunstenaar evenals persoonlijke documenten en voorwerpen. Kleinere tentoonstellingen willen de omgeving van Permeke schetsen. Tot 16 oktober toont het museum werk van Permeke's schoonzoon Pierre Devos (Oudenaarde 1917-1972). Pierre Devos schilderde figuren, stillevens en strandgezichten badend in een deoslate, bevreemdende sfeer. Permeke hield het meest van de beeldhouwer Devos en het zijn deze werken - bronzen, gipsmodellen en keramisch werk - die te zien zijn in het museum.

Museum Constant Permeke

Gistelsteenweg 341 Jabbeke
Open: dinsdag t/m zondag
10-12.30u en 13.30-18u -
vanaf 1/10 tot 17u
Toegang: 50fr., 20fr. -
toegang gratis voor -14j. en
op vertoon ticket
retrospectieve Rik Wouters
P.M.M.K. Oostende

**Stedelijk Museum voor
Schone Kunsten, Oostende
Belgische Stilleven- en
Bloemenschilderkunst
1750-1914**

29 oktober-30 januari 1995

Het is de allereerste keer dat de Belgische stilleven- en bloemenschilderkunst zo uitvoerig behandeld worden.

Aan de hand van een honderdtal schilderijen wordt de evolutie van deze nauw verwante genres getoond vanaf het neo-classicisme tot en met de post-impressionistische stromingen. Tijdens de 18de en 19de eeuw was het gebruikelijk dat een schilder voor één enkel genre koos. Verhagen, Van Dome, Faes, Robbe, e.a. illustreren het geschilderde stilleven en bloemstuk van het rococo tot de romantiek. Het realistische stilleven wordt vertegenwoordigd door de werken van Robie, Bellis, Jean Capeinick en Linnig jr.. Dan zijn er Ensor, Finch, Pantazis, Boch die het stilleven en bloemstuk in impressionistische stijl schilderen.

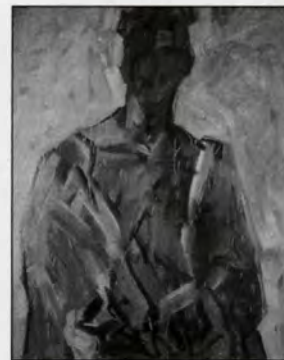
Speciale aandacht gaat naar vrouwelijke kunstenaars: Art, Dehem, Drumaux en Ronner, die hun versies van het bloemenstilleven schilderden rond 1900. Symbolistische werk van Spilliaert ontbreekt niet en de tentoonstelling wordt afgesloten met enkele post-impressionistische uitlopers, zoals De Clerck, Jacquart, Navez, ...

**Stedelijk Museum voor
Schone Kunsten,**

Wapenplein, 8400
Oostende, 059-80.53.35
Open: dagelijks van 10 tot 12u. en van 14 tot 17u.
Gesloten op dinsdag, 24 dec. en 1 jan.

**Museum voor Moderne
Religieuze Kunst
Oostende**

**Ben Snauwaert. Vijf jaar
beeldend werk**
9 tot 31 oktober

Het beeld van de kunstenaar die in afzondering op een zolderkamer bij het licht van een kaarsstompje en een droge korst de muze dient, is volgens sommigen niet meer

van deze tijd. Alsof er uitgestippelde routes zouden zijn om tot het kunstenaarschap te komen.

De route van Ben Snauwaert (1968, Beemem) vertoont een veelvoud aan 'romantische' elementen. Tweede kind uit een West-Vlaams arbeidersgezin, gaat werken op zijn vijftiende, militaire dienst bij de para-commando's, bouwvakker...

Vanaf zijn zevende tekent Ben Snauwaert, later gaat hij schilderen en beeldhouwen. Schoollopen lukt hem niet bijster goed: hij wordt 'manu militaru' uit de Gemeentelijke Academie van Wingene gezet en loopt precies één week les in de Stedelijke Hoge School voor Beeldende Kunst in Maastricht.

Als de eerste galerijen zijn werk ontdekken, bedankt Ben Snauwaert. Hij kiest in 1990 voor een

kluzenaarsbestaan op een Oostendse zolderkamer. Dure verf en goedkope blikken bonen! Na vijf jaar van wroeten in de eigen kunstenaarsziel op zoek naar de kern, wordt de cocon toch te nauw. Kunst wil immers ook gecommuniceerd worden. In het Museum voor Moderne Religieuze Kunst, dat vlak naast zijn schuilplaats ligt, stelt Ben Snauwaert in oktober het resultaat van 'vijf jaar beeldend werk' tentoon.

Museum voor Moderne Religieuze Kunst,

Sint-Sebastiaanstraat 43, Oostende, 059/70.86.87
Open: elke dag van 15 tot 18 uur, vrijdagavond tot 21 uur

Museum voor Moderne Kunst (PMMK), Oostende Jan Beekman

8 oktober tot 27 november

Jan Beekman (Meise 1929) leeft en werkt reeds een tiental jaar in Chicago. In de jaren '50 produceerde hij overwegend niet figuratief werk in een donker en duister koloriet. Circa 1958 krijgt Beekman opdrachten van de BRTN, later ook van toneelgezelschappen, om decors te bouwen. Ruimte en licht worden primordiale bestanddelen in zijn werk. Ook de constructie van het beeld komt meer en meer op de voorgrond. In 1961 participeert Beekman met

G-58 en komt zo in de constructivistische beweging terecht. Later volgt een meer figuratieve periode. Vanaf midden de jaren '70 schildert Beekman kristallijne constructies tegen een achtergrond die als kosmische ruimte fungeert.

Het recente werk van Beekman vertoont een eerder topografisch karakter. De toeschouwer krijgt de indruk van imaginair luchtfoto's met meanders, rotsen en bossen.

Museum voor Moderne Kunst (PMMK),

Romestraat 11, 8400 Oostende, 059/50.81.18

Open: dagelijks van 10 tot 18 u., gesloten op maandag.
Toegang: 100 fr., reductiehouders 80 fr., 50 fr., jongeren -16 gratis

Cultureel Centrum Kasteel, Zonnebeke

De binnenwereld van Gilbert Swimberghe
14 oktober-13 november

Gilbert Swimberghe (Brugge, 1927) is een voorbeeld van iemand die consequent de beeldtaal onderzoekt teneinde het onzichtbare te tonen. Daarvoor gebruikt hij sterk beperkende uitdrukkingsmiddelen: uitgezuiverde geometrische vormen en monotone kleuren. Gilbert Swimberghe begon aanvankelijk met een roze periode, nadien een gele, geelgroene, grijze en een magisch zwarte. Tegenwoordig kiest hij voor blauw.

Cultureel Centrum Kasteel, Ieperstraat 5, Zonnebeke

051-77.04.41
Open: woe. én zat. van 14 tot 18u., zond. van 10 tot 12u. en van 14 tot 18u.

BBL

Aalbeke

O.C. Aalbeke,
Krugerstraat 9
• 10/9-6/11: Greet Verlinden
• 8/10-3/11: Frank Balboa
• 5/11-8/12: Luc Van Muylem

Antwerpen

C.C. Luchtbal,
Columbiastraat 110
• 9/9-4/10: Leo Hasenbroeckx
• 7/10-3/11: Bart Leye
• 4/11-6/12: Kris Demasure
C.C. Bornem,
St.-Amandsesteenweg 41
• 7/9-3/10: Krist Demasure
• 5/10-3/11: Jan Kempenaers
• 2/11-5/12: Eli Peeters
Elcker-Ik centrum
• 5/9-30/9: Eli Peeters
• 3/10-3/11: Wim Van Capellen
• 7/11-30/11: Davy Breyne

Hasselt

C.C. Hasselt
Kunstlaan 5
• 17/9-30/10: Academie Hasselt, 20 jaar afdeling fotografie
• 5/11-18/12: Jo Brunenberg

Heist-op-den-Berg

C.C. Zwaneberg,
Bergstraat
• 9/9-4/10: Eva Depoorter
• 7/10-3/11: Leo Hasenbroeckx
• 4/11-6/12: Bart Leye

Heusden-Zolder

C.C. Heusden-Zolder,
Dekenstraat 40
• 9/9-5/10: Chris Walraed
• 7/10-2/11: Eva Depoorter
• 4/11-7/12: Leo Hasenbroeckx

Hoeselt

C.C. Hoeselt,
Europalaan 2
• 9/9-5/10: Michel Stevens
• 7/10-2/11: Chris Walraed
• 4/11-7/12: Eva Depoorter

Knokke-Heist

C.C. Knokke-Heist
Meerlaan 30A
• 10/9-6/10: Dany Lobe
• 8/10-3/11: Bernard Antkowiak
• 5/11-8/12: Michel Stevens

Kortrijk

C.C. Kortrijk,
Sint-Maartenskerkhof 8
• 10/9-6/10: Frank Balboa
• 8/10-3/11: Luc Van Muylem
• 5/11-8/12: Dany Lobe

Marke

O.C. Marke,
Hellestraat 6
• 10/9-6/10: Roger Van Namen

• 8/10-3/11: Greet Verlinden
• 5/11-8/12: Frank Balboa

Menen

O.C. 't Ghelandt,
Waalvest
• 10/9-6/10: Sylvie Verhaeghe
• 8/10-3/11: Roger Van Namen
• 5/11-8/12: Greet Verlinden

Sint-Truiden

C.C. De Bogaard,
Minderbroedersstraat 29
• 9/9-5/10: Bernard Antkowiak
• 7/10-2/11: Michel Stevens
• 4/11-7/12: Chris Walraed

Strombeek-Bever

C.C. Strombeek-Bever,
Gemeenteplein
• 7/9-3/10: Bart Leye
• 5/10-3/11: Krist Demasure
• 2/11-5/12: Jan Kempenaers

Tielt

C.C. Tielt,
St.-Michielsstraat 9
• 10/9-6/10: Luc Van Muylem
• 8/10-3/11: Dany Lobe
• 5/11-8/12: Bernard Antkowiak

Turnhout

C.C. Turnhout,
Warandestraat 42
• 7/9-3/10: Jan Kempenaers
• 5/10-3/11: Eli Peeters
• 2/11-5/12: Wim Van Capellen

Wevelgem

O.C. Wevelgem,
Iepenstraat 20
• 10/9-6/10: Marc Gomme
• 8/10-3/11: Sylvie Verhaeghe
• 5/11-8/12: Roger Van Namen

België

Provincie Antwerpen

Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven

Minderbroedersstraat 22, 03/232.55.80
• tot 1 okt.: In het licht van de dood. Post-mortem fotografie
• 26 nov.-25 feb. 1995: "Een kwestie van smaak". Menu's en culinaire archivalia

BACOB Bank

Generaal Lemanstraat 27, 03/24.04.09
• 5 sep.-7 okt.: "Mensen gefotografeerd. Een vrouwelijke visie". Foto's van Annelies De Mey, Eva Depoorter, Bemaded Dexters, Dany Lobe, Marleen Peeters, Christine Pluymers, Janou Slegers, Malou Swinnen, Greet Verlinden

BBL - kantoor Metropool

Lange Gasthuisstraat 14, 03/224.28.41
• 13 okt.-25 nov.: Beelden van Philip Auguierre Y Otegui, Luk van Soom en Philip Huyghe
Centrum 't Elzenveld
Lange Gasthuisstraat 45, 03/223.56.28
• 8 sep.-16 okt.: "Mountains Round About". Overzicht van de Israëliëse kunst (Sint-Jorispan) d)
• 17 sep.-23 okt.: "Transfer". Oostduitse en Belgische kunstenaars
• 25 nov.-25 feb. 1995: Vic Gentils

Cultureel Centrum Luchtbal

Colombiastraat 110, 2030 Antwerpen, 03/542.49.40
• 3 sep.-30 okt.: Marianne Willoqué, schilderijen. Marieke Buys, keramieksculpturen
• 12-14 okt.: Belgische instrumentenbouwers (O.L.V.-kapel)
• 12 nov.-18 dec.: "Out of Print". British Printmaking 1946-1976

Dagbladmuseum

Lombardvest 6, 03/887.01.78
• tot 31 dec.: D-Day, 50 jaar na de landing. Normandië 6 juni 1944

de Singel

Desguinlei 25, 03/248.38.00
• 30 sep.-6 nov.: Juan Navarro Baldeweg, Spaans architect
Hessenhuis
Falconrui 53, 03/232.84.28
• tot 30 okt.: Muziek en Schilderkunst in de Gouden Eeuw

• tot 30 okt.: Muziek en Grafiek in de Gouden Eeuw

• tot 30 okt.: Fotografische indrukken van "Beiroet" - Oorlog, bevrijding, vrijheid

Jordanshuis

Reyndersstraat 6, 03/232.84.28
• tot 2 okt.: Marc De Roover, sculpturen

**11e Salon International
des Arts & Antiquités**

**11th International
Fine Art & Antiques Fair**

11e Internationale Kunst - & Antiekbeurs Brugge

Belfort - Markt

29.10 - 6.11.'94

dagelijks geopend van 14 tot 20 uur

**Special conditions with SABENA
for visitors worldwide!**

For more information call (32-50)35 40 07 Belgium

- 7 okt.-13 nov.: Veerle Rooms en Jef De Smet
- 18 nov.-23 dec.: Christine Clinckx en Sven 't Jolle, sculpturen
- KB-Toren**
Eiermarkt 20, 03/202.96.33
- tot 16 sep.: Fritz Mayer van den Bergh, numismaat (F. Collin zaal)
- 30 sep.-1 ap. 1995: Milieutechnologie (Technocentrum)
- 10 okt.-16 dec.: Antwerpen onder de V-bommen (F. Collin zaal)
- Kolveniershof**
Kolveniersstraat 20, 03/232.39.20
- 12 sep.-29 sep.: Antwerpen: waar cultuur een feest is. Laureaten van de 4de fototentoonstelling - Zomer van de fotografie
- Koningin Fabiolazaal**
Jezusstraat 28, 03/231.57.93
- 9 sep.-16 okt.: 'Ruimte en keramiek'. Installaties met keramiek in Vlaanderen
- Koninklijk Museum voor Schone Kunsten**
Leopold de Waelplaats 1-9, 03/238.78.09
- 25 sep.-27 nov.: Remi Cornelissen: beeldhouwwerk en grafiek
- 2 okt.-4 dec.: Klassieke Schoonheid: tekeningen en aquarellen
- Museum Plantin-Moretus en Stedelijk Prentenkabinet**
Vrijdagmarkt 22, 03/233.02.94
- 1 okt.-31 dec.: Antwerpen, dissident typografisch centrum in de 16de eeuw. De rol van de Antwerpse drukkers in de godsdienststrijd in Engeland
- Museum Vleeshuis**
Vleeshouwersstraat 38-40, 03/233.64.04
- tot 27 nov.: Orlandus Lassus
- 16 okt. (16 uur): Concerten van Oude Muziek. Ludmilla Tschakalova (klavecimbel) en Laurence Dreyfus (viola da gamba) spelen werken van F. Couperin en J.S. Bach.
- Museum voor Hedendaagse Kunst Antwerpen**
Leuvenstraat 32, 03/238.59.60
- 17 sep.-20 nov.: Walter Swennen, Nadine Tasseel
- 10 dec.-19 feb. 1995: Boyd Webb (GB)
- 10 dec.-19 feb. 1995: Aankopen van de Vlaamse Gemeenschap
- Nationaal Scheepvaartmuseum**
Steenplein 1, 03/232.08.50
- tot 31 okt.: Hugo Van Kuyk, de architect van de landing
- 3 sep.-31 dec.: "Schipperen op de Schelde"
- O.L.V.-Kathedraal**
- tot 3 nov.: "Bouwen aan bouwgeschiedenis". Recent

onderzoek naar de bouwchronologie van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Tentoonstelling in de kooromgang van de kathedraal. Info 03/231.30.33.

Openluchtmuseum Middelheim
Middelheimlaan 61, 2020 Antwerpen, 03/828.13.50

- 25 sep.-30 nov.: Luciano Fabro

Provinciaal Diamantmuseum
Lange Herentalsestraat 31-33, 03/231.86.45

- 14 okt.-13 nov.: Hedendaagse Italiaanse topontwerpers te gast: collectie uit het Castello di Satirana
- 18 nov.-31 dec.: Creaties van Jo Den Haerynck

Provinciaal Museum voor Fotografie
Waalse Kaai 47, 03/216.22.11

- 22 okt.: opening van het vernieuwde Museum voor Fotografie
- 22 okt.-4 dec.: Stijn Streuvels fotograaf
- 22 okt.-4 dec.: Lucas Jodogne, in het kader van "Documentaire foto-opdrachten"

Ronny Van de Velde
Ijzerenpoortkaai 3, 03/216.30.47

- 11 sep.-18 dec.: Man Ray 1890-1976

Rubenshuis
Wapper 9-11

Berchem
C.C. Berchem
Driekoningenstraat 126, 2600 Berchem, 03/239.59.08

- 24 sep.-30 okt.: Werken in Wallonië - Zomer van de Fotografie

Bornem
Cultureel Centrum Ter Dilt
Sint-Amandsesteenweg 41-43, 2880 Bornem, 03/889.75.63

- 7 sep.-3 okt.: 'Naar aanleiding van...'. Foto's van Krist Demasure
- 17 sep.-2 okt.: 'Grafiek uit Europa'. Een selectie grafiek uit meer dan 25 Europese landen
- 5 okt.-31 okt.: 'Het gedeshumaniseerde landschap'. Foto's van Jan Kempenaers

Foundation Helan-Arts
Luipweg 77, 2880 Bornem, 03/889.01.69

- tot 31 okt.: "Monumental 94": een openluchtentoonstelling van hedendaagse monumentale kunstwerken

Deurne
Provinciaal Museum voor Kunstambachten Sterckshof - Zilvercentrum
Hoofdvanderlei 160, 03/324.02.07 of 03/324.71.76

- 4 okt.-4 dec.: Augsburgs zilver in België

Edegem
Gemeentelijk Kunstcentrum - Huis Hellemans
Strijdersstraat 14, 03/457.22.44

- 10 sep.-2 okt.: Inuit Indianen (Canada)
- 5-27 nov.: Marc Van Boom: schilderijen

Ekeren
Kunstcentrum Hof De Bist

- 9 sep.-2 okt.: Johan De Fré en Walter Dolphijn, schilderijen
- 7-30 okt.: Lisette Heeffer
- 4-27 nov.: Elly De Backer, beelden en schilderijen - Ingrid Van Der Heyden, etsen

Stedelijke Bibliotheek
Driehoekstraat 4

- 24 sep.-15 okt.: "Ekeren, bevrijd dorp"

Lier
Timmermans-Opsoemerhuis
Netelaan 4, 03/489.11.11

- tot 30 okt.: Kunstsmit Lodewijk Van Boeckel (1857-1944)

Lille
Galerij 't Zand VZW
Balsakker 28, 2275 Lille, 014-88.04.72

- tot 23 okt.: Jacques Neve, schilderijen en installaties

Mechelen
Cultureel Centrum A. Spinoy
Minderbroedersgang 5, 2800 Mechelen, 015-20.16.32

- 11 sep.-2 okt.: 'Van kist tot kast'. Het oude meubel te Mechelen.
- 11 sep.-2 okt.: Beeldhouwwerken Ernest Wijnants
- 11 sep.-2 okt.: Prijs Plastische Kunst van de Stad Mechelen 1994

Speelgoedmuseum
015-55.70.75, Nekkerspoel 21

- 30 sep.-13 nov.: Maskers uit de Oostenrijkse stad Perchtum, i.s.m. Servus
- 30 sep.-19 ma. 1995: "Europa Ludens". Speelgoed uit Oostenrijk

Oelegem (Ranst)
Provinciaal Textiel- en Kostuummuseum Vrieselhof
Schildesteenweg 79, 2520 Oelegem, 03/383.46.80

- tot 30 nov.: Wol- en wandtapijten

Rupelmonde
Graventoren
Mercatoreiland

- 14 okt.-4 dec.: Meet- en Navigatie-instrumenten.

Bibliotheek

- 11 sep.-16 okt.: Het ontstaan van het standbeeld van Mercator

Schoten
Cultureel Centrum
Kasteeldreef 61, 2900 Schoten, 03/658.55.12

- 6-29 okt.: Albert De Deken

Sint-Amands
Gemeentelijk Romain De Saeghermuseum
Winkelstraat 38

- tot 31 okt.: "Het verre ... het nabije", nieuwe selectie uit het

oeuvre van Romain De Saegher

Emile Verhaerenmuseum
Kaai 22, 052-33.08.05

- tot 30 okt.: André Goezu, een illustrator voor Emile Verhaeren

Sint-Niklaas
Mercatormuseum
Zwijgershoek, 9100 Sint-Niklaas

- 30 sep.-27 nov.: Van Mercator tot Morgen. De aarde in beeld
- 15-30 okt.: Italiaanse cartografie uit de 16de eeuw

Stedelijk Museum Zwijgershoek
Regentiestraat 61-63, 03/777.29.42

- tot 2 okt.: Oorlog in de Stad. Sint-Niklaas 1940-1944
- 1-30 nov.: Groepstentoonstelling Lukasgezellen
- 2 dec.-28 jan. 1995: Mercator en zijn boeken. De veilingcatalogus van de boeken van G. Mercator, Leiden, Thomas Basson, 1604

Rekemzaal

- 4 dec.-8 jan.: Jaarlijkse tentoonstelling Waase kunstkring

Turnhout
de Warande
Warandestraat 42, 014/41.94.94

- 17 sep.-23 okt.: "Spagnum et lumen". 16 kunstenaars in het licht van Noord-Brabant

Nationaal Museum van de Speelkaart
Druivenstraat 18, 014-41.56.21

- 24 okt.-31 dec.: Kaartenmakers in Wallonië.

Westmalle
Diocesaan centrum "Ter Dennen"
Sint-Pauluslaan 8, 03/383.67.04

- 17 sep.-2 okt.: "200 jaar abdij Westmalle". Tentoonstelling van kunstvoorwerpen en historische documenten over de trappistenabdij

Provincie Brabant

Brussel
Atelier 340
de Rivierendreef 340, 1090 Brussel, 02-424.23.90

- tot 16 okt.: Steen. Een subjectieve kijk op "de evolutie" 1984-1994

Belgisch Centrum van het Beeldverhaal
Zandstraat 20, 1000 Brussel, 02-219.19.80

- 6 sep.-6 nov.: Giles tekende de Bevrijding van Brussel
- 25 okt.-8 jan. 1995: Mitte, een Luiks kunstenaar

Bibliotheek Wittockiana
Bemmelstraat 21-23, 1150 Brussel, 02-770.53.33

- 17 sep.-29 okt.: Cointe en Jean-Paul Miguet: dertig jaar boekbinders (Parijsse boekbinders)
- 19 nov.-24 dec.: Het orakel

van de avant-garde: lyre l'âme futuriste

Fondation pour l' Architecture
Kluistraat 55, 1050 Brussel, 02-649.02.59

- 4 okt.-31 dec.: Luchtluigen 1900-1958 en Panamarenko

Gemeenschapscentrum de Maalbeek
Oudergemselaan 90, 1040 Etterbeek, 02-734.84.43

- tot 15 okt.: "Beeld in Park"

Hallepoortmuseum
Zuidlaan, 02-534.25.52

- tot 23 okt.: Het accordeon in onze volkscultuur
- 16 sep.-9 okt.: Speelgoed uit Afrika, de kindertijd van de kunst

Japanse Toren
Van Praetlaan 44, 1020 Brussel, 02-268.16.08

- tot 7 nov.: Samurai

KB-Galerij
Grote Markt 19, 1000 Brussel, 02-517.56.72

- sep./okt.: Etsen van James Ensor

Koninklijke Bibliotheek Albert I
Kunstberg, 1000 Brussel, 02-519.53.11

- 23 sep.-22 okt.: Het Landjuweel van 1561
- 23 sep.-22 okt.: Ernst Stadler en zijn vriendenkringen
- 8 nov.-5 jan. 1995: Gerard Mercator: van zeevaarder tot astronaut

Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
Jubelpark 10, 1040 Brussel, 02-741.72.11

- 23 sep.-13 nov.: S.O.S. Wandtapijten
- 22-23 okt.: Opendeurweekend

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, afdeling Moderne Kunst
Koningsplein 1-2, 02-508.32.11

- 30 sep.-18 dec.: Het Verborgene Museum: ontdekkingstocht in de reserves

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, afdeling Oude Kunst
Regentschapsstraat 3, 02-508.32.11

- 13 sep.-23 okt.: "Inventie", "Compositie" en "Tekening" - "De val der opstandige Engelen" van Antoine Wiertz

Koninklijk Museum voor Midden-Afrika
Leuvensesteenweg 13, 3080 Tervuren, 02-769.52.11

- tot 15 okt.: Het land van de Toeareg

Het Museum voor Blinden
Jubelpark 10, 1040 Brussel (ingang Nieuwierslaan), 02-741.72.11

- 9 sep.-18 juni 1995: Sierkunsten in de Nederlanden tijdens de Bourgondische en Habsburgse periode

Pakhuis
Lokvogelstraat 8, 1020 Brussel

- 30 sep.-16 okt.: "Portraits for the next generations": foto's van Pjerpol Rubens. "Reflections": foto's van Marguerite Coppers. (14-18 uur, gesloten op maandag)
- Paleis voor Schone Kunsten (hall)**
Ravensteinstraat 23-Koningsstraat 10, 02-507.84.66
- 9 sep.-9 okt.: "de Ateliers-Amsterdam"
- 9 sep.-9 okt.: Prijs voor Jonge Belgische Schilderkunst
- 9 sep.-16 okt.: Antichambres: Douglas Huebler

- 28 okt.-31 dec.: Wide White Space

VUB - Centrale Bibliotheek
Gebouw B&C, Pleinlaan 2, 1050 Brussel

- tot 7 okt.: Stecci. Foto's van Adi A. Imamovic
- 5 okt.-30 okt.: Frank Decq

Gaasbeek

Kasteel van Gaasbeek
Kasteelstraat 40, 02-532.43.72

- tot 16 okt.: Hommage aan Maurits Pirquin (†1993)

Leuven

ABB-galerij

Hoekgebouw Diestsevest-Diestsestraat

- 28 sep.-4 dec.: 'Palmen en tempels'. Fotografie in Egypte in de 19de eeuw.

Predikherenkerk

O.L.Vrouwstraat, Leuven, 016/22.45.64

- 5 okt. tot 4 december: Eenheid op papier. De Nederlanden in kaart van Keizer Karel tot Willem I
- Provinciemuseum P. van Humbeek - M. Piron
- Mechelsevest 108, 016-22.28.93
- 30 sep.-23 okt.: Amelia Willems: aquarel
- 28 okt.-27 nov.: Rudy De

Bièvre, Magda Lenaert: schilderijen

- 2-25 dec.: Marc Horemans: lithografieën en tekeningen

Predikherenkerk

• 8 okt.-4 dec.: "Papieren Eenheid - Kaarten van de Nederlanden sinds Mercator"

Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens

Savoyestraat 6, 016-22.69.06

- De nieuwe archeologische afdeling is geopend

Strombeek-Bever

Cultureel Centrum Strombeek

Gemeenteplein, 1853 Strombeek-Bever, 02-267.41.56/57

- 1-16 okt.: Van Mercator tot Frimout

- 2-18 dec.: Vier Afrikaanse kunstenaars
- 23 dec.-9 jan.: Waalse Fotografie

Tienen

Stedelijk Archief en Museum - Museum Het Toreke

Grote Markt 6, 016-81.73.19

- tot 2 okt.: "100 jaar waterleiding te Tienen"

Vorst

Galerij Ten Weyngaert

Bondgenotenstraat 54, 02-347.16.86

- 5 okt.-4 nov.: "Hedendaags grafiek". Werk van een bekend kunstenaar: Charles Van Gisbergen wordt geconfronteerd met werk van vier jonge grafiekers: Rolf Gerlach, Marc Horemans, William Maes en Chris Van Hove.

Provincie Limburg

Bilzen

Alden Biezen

Kasteelstraat 6, 089-41.39.13

- tot 30 okt.: In de ogen van de prins

Bokrijk

Het Domein Bokrijk

011-22.45.75

- permanente tentoonstelling Schutterszilver uit het Legaat Baron van Bogaert

Geel

Kunstencentrum De Slijperij

Doelenstraat 41, 2440 Geel, 014-58.27.51

- 10 sep.-2 okt.: Kris Van Dessel, recent werk
- 15 okt.-6 nov.: "Bill":

groepstentoonstelling jonge grafici

Hasselt

KB-Galerij

Havermarkt

- 16 sep.-15 okt.: Privé-collectie van Mevrouw Gravin d'Aspremont-Lynden

Cultureel Centrum

Kunstlaan 5, 011-22.99.31

- 17 sep.-23 dec.: 200 jaar lithografie

- 16 sep.-30 okt.: 20 jaar afdeling Fotografie Academie Hasselt

- 5 nov.-18 dec.: Hubert Minnebo: beelden en juwelen

Nationaal Jenevermuseum

Witte Nonnenstraat 19, 011-24.11.44

- 17 sep.-31 dec.: "Jenever en likeur in kleur. Belgische jenever- en likeuraaffiches 1880-1840"

Provinciaal Museum en

Actualiteitscentrum

Zuivelmarkt 33, 011-21.02.66

- tot 16 okt.: Lydia Schouten

Stedelijk Museum Stellingwerff- Waardenhof

Maastrichterstraat 85, 011-24.10.70

- 17 sep.-23 dec.: 200 jaar lithografie van de Stedelijke

Abonneer u **NU** op Ons Erfdeel

WIE ZICH NU ALS NIEUWE ABONNEE MELDT VOOR 1994,
ONTVANGT GRATIS ALS WELKOMSTGESCHENK:

VAN NU EN TOEN, STAALKAART VAN ARTIKELN UIT ONS ERFDEEL

Een unieke bloemlezing van 360 bladzijden, met artikelen uit 32 jaargangen (1957-1989) van het algemeen-Nederlands cultureel tijdschrift Ons Erfdeel.

Uit deze periode is een keuze van veertig artikelen gemaakt. Deze hebben betrekking op een breed scala aan onderwerpen:

de kunsten, media, internationale culturele betrekkingen, geschiedenis, culturele samenwerking, taal- en cultuurpolitiek en diverse algemeen-maatschappelijke vraagstukken.

Daarmee geeft deze staalkaart een adequaat beeld van de veelzijdigheid van *Ons Erfdeel*, dat door zijn algemeen-Nederlands karakter en cultuurpolitiek engagement een eigen plaats verwierf in het culturele leven van Nederland en Vlaanderen.

Dit aanbod geldt uitsluitend voor nieuwe abonnees die het afgelopen jaar geen abonnee zijn geweest. Toezending van het geschenk gebeurt onmiddellijk na ontvangst van het abonnementsgeld.

Stuur de bon (of een kopie) naar:
Stichting Ons Erfdeel,
Murissonstraat 260, B-8931 Rekkem.
Fax: 056/41 47 07

ONS ERFDEEL

JA, NOTEER MIJ ALS NIEUWE ABONNEE OP ONS ERFDEEL 1994:
Abonnementsprijs 1.800 BEF voor 5 nummers (800 blz.)

NAAM: _____

STRAAT: _____

POSTCODE: _____ PLAATS: _____

☐ IK STORT HEDEN 1.800 BEF OP POSTREKENING 000-090700-53 VAN STICHTING ONS ERFDEEL

☐ IK BETAAL NA ONTVANGST VAN DE FACTUUR.

Datum: _____

Handtekening: _____

FAIRWAY

Baden-Baden (200 m) is zonder twijfel één van de meest befaamde en gekeurde vierseizoenen-vakantiebestemmingen in Duitsland, gelegen in het Noordelijke Zwarte Woud in het uitgestrekte dal van de Oos. Aan de ene zijde is de stad omgeven door de prachtig beboste bergen van het Zwarte Woud en aan de andere zijde door het steeds weer fascinerende Rijndal.

Het **FAIRWAY-HOTEL Baden-Baden** is een elegant 'gemütliches' viersterrenhotel in Engelse landhuisstijl, gelegen in een oase van groen, rust en pure natuur op amper 1,5 km van het centrum van de stad.

Infrastructuur

• Gezellig ingerichte kamers, allen voorzien van kleuren-T.V., wekkerradio, telefoon, minibar, elektrische broekpers, balkon en een badkamer met bad of douche en WC. • Gastronomisch restaurant 'FAIRWAY'. • Gezellige hotelbar. • Openluchtterras met prachtig zicht op de 18 holes-golfbaan. • 10 vergaderzalen van 10 tot 70 personen. • Openluchtparking. • Overdekte garage (gratis).

Gratis sport- en ontspanningsmogelijkheden in het hotel

• Openlucht- en overdekt zwembad. • Fitnesszaal.

Sport- en ontspanningsmogelijkheden tegen billijke vergoeding

• Sauna. • Beauty Farm. • Solarium.

Sport- en ontspanningsmogelijkheden in de onmiddellijke omgeving

• 500 km uitgestippelde wandelwegen. • 18-holes golfbaan (direkt aan het hotel). • Kuurbaden. • Tennis. • Paardrijden. • Theater- en muziekvoorstellingen. • Enz., enz...

Interessante niet te vergeten uitstappen

In Baden-Baden zelf:

• Romeinse badruïnes. • Drinkhal am Kurhaus. • Stiftskirche. • Zähringenmuseum. • Caracalla Thermen. • Wereldberoemd casino.

In de omgeving:

• Paarderenbaan te Iffezheim. • Straatsburg. • Elzas-Vogesen. • Fremdenstadt. • Sasbachwalden. • Schwarzwaldhochstraße. • Schloß Eberstein. • Schloß Favorite. • Barokstad Rastatt. • Badische Weinstraße. • Gerolsauer watervallen. • De Hornisgrunde. • De Hummelsee.

Alle toeristische informatie over Duitsland kan U gratis bekomen op volgend adres:

Deutsche Zentrale für Tourismus
Luxemburgstraat 23 - 1040 Brussel - (02) 512 77 44
Reservaties zijn mogelijk bij alle erkende reisbureaus.

Academie voor schone Kunsten van Hasselt

Heusden-Zolder Galerij Kunsthuis

Lierseweg 53, 014-22.59.77 of 014-21.53.30

• 17 sep.-9 okt.: Willy Roothoof, beeldhouwwerk en Rik Wegge, schilderijen
• 15 okt.-6 nov.: P. Ceiapriani (I)
• nov.: V. Segers, etsen en lino's
• dec.: Georges Libbrecht, schilderijen

Museum Het Toreke

Grote Markt 6, 016-81.73.19

• tot 2 okt.: 100 jaar waterleiding te Tienen
• 28 okt.-18 dec.: Actuele Belgische kunst uit de verzameling Colle

Sint-Truiden

Provinciaal Museum voor Religieuze Kunst

Beginhof 59, 011/68.85.79

• 24 sep.-6 nov.: Kruis en Lotus. Achterglasschilderkunst uit Europa en Azië

Turnhout

de Warande

Warandestraat 42, 2300

Turnhout, 014-41.94.94

• 17 sep.-23 okt.: Sphagnum et Lumen. 16 kunstenaars in het licht van Brabant

Provincie

Oost-Vlaanderen

Aalst

C.C. De Werf

Molenstraat 51, 053-76.13.11

• tot 25 sep.: Papier, Beeld en Basis, werk van internationaal vermaarde "Environment"-kunstenaars

Cultureel Centrum Netwerk

De Ridderstraat 28, 053-78.89.81

• 10 sep.-14 okt.: Bert Verstraeten

• 22 okt.-25 nov.: Peter Morrens

• 17 dec.-20 jan. 1995: Freya Maes

• 30 sep.-16 okt.: Boon geschilderd, plastisch werk van Eric Bauwens geïnspireerd op het literaire werk van Louis Paul Boon

• 21 okt.-13 nov.: Ter Nagedachtenis: een overzicht van begrafenisrituelen in onze streken

• 18 nov.-18 dec.: Paul Van den Abele, fotograaf-schilder-graficus

Deinze

Museum van Deinze en Leiestreek

Lucien Matthyslaan 3-5, 09-386.00.11

• 17 sep.-24 okt.: Franz Labath, schilderijen

• 5-20 nov.: Sophie De Zutter, juwelen

• 5 nov.-5 dec.: Joan Barbara, grafiek

Dendermonde

Vleeshuismuseum

Grote Markt 32

• tot 31 okt.: Dendermonds Tin

Deurle

Museum Dhondt Dhaenens

Museumlaan 14, 091-82.51.23

• tot 23 okt.: "Plaats voor architectuur". Luc Deleu, Willy De Sauter, Isa Genzken, Langlands & Bell

• 30 okt.-18 dec.: Grenville

Davey, Koen Theys

Museum Leon De Smet

Museumlaan 18, 09-282.30.90

• 11 sep.-9 okt.: Kunstschilder

Henri De Cocker 1908-1978

• 16 okt.-13 nov.: Jules De

Bruycker, etsen

• 18 nov.-18 dec.: Kunstschilder

Raf Van Cauwenbergh

Gent

Centrum voor Kunst en Cultuur - St.-Pietersabdij

St.-Pietersplein

• 23 sep.-16 okt.: 100 jaar film in Europa

• 11 nov.-18 dec.: Provinciale

Prijzen Beeldende Kunsten 1994.

Grafiek, Fotografie en

Kunstambachten

• 11 nov.-8 jan. 1995: Fotografie

en sociaal leven

Galerie F17

Fortlaan 17, 09-222.00.33

• 17 sep.-30 okt.: Günter Tuzina,

schilderijen, tekeningen en grafiek

Gele Zaal

Nonnemeersstraat 26,

09-235.37.03

• 19 sep.-4 nov.: Servi van

Grinsven: grafiek en doeken

Hoger Instituut Sint-Lucas,

Witte Zaal

Posteemestraat 64, 09-225.42.90

• 11 okt.-4 nov.: "Verbeelde

Stad": stadsgezichten van

architecten en beeldende

kunstenaars

Museum Arnold Vander Haegen

Veldstraat 82, 09-225.79.37

• 30 sep.-27 nov.: Literaire

tentoonstelling "Hugo Claus 65"

Museum van Hedendaagse Kunst Gent

Citadelpark, 09-221.17.03

• 17 sep.-27 nov.: This is the

show and the show is many

things/Extra Muros

Museum voor Industriële Archeologie en Textiel

Minnemeers 9, 09-223.59.69

• 23 sep.: Heropening van het

museum

Museum voor Schone Kunsten

Citadelpark, 09-222.17.03

• 18 sep.-27 nov.: Meesterwerken van de

Gotische Beeldhouwkunst in de

Bourgondische Nederlanden

Museum voor Sierkunst

Jan Breydelstraat 5, 09-225.66.76

• 7 okt.-10 dec.: Hedendaagse

kantsculpturen

• 7 okt.-10 dec.: Drukdecors op

Maastrichts aardewerk

• 7 okt.-10 dec.: Franse

meubelontwerpers voor V.I.A.

• 7 okt.-10 dec.: Glas van Floris

Meydam

Museum voor Volkskunde

Kraanlei 65, 09-223.13.36

• tot 25 sep.: Kunst op tegels.

Ambachtelijke tegelschilderkunst

van het Atelier De Knock

Oudheidkundig Museum van de Bijloke

Godshuizenlaan 2, 091-25.11.06

• 1 okt.-31 dec.: Neogotiek in

België, 1800-1914

Oudenaarde

Lakenhalle

Stadhuis, 055/31.46.01

• tot 30 okt.: Oudenaards Zilver

Schelderode

Galerie kunstforum

Lange WeiDe 2, 09-362.59.58

• 1 sep.-9 okt.: Internationaal

Salon van de Etskunst

Provincie

West-Vlaanderen

Brugge

Galerij van het Bieckorfpand

Sint-Jacobsstraat 22-24-

26,050/34.79.02 (14-19 uur)

• tot 25 sep.: 'Sweetlove's Menu'

Groeningemuseum

Dijver 12, 050-34.79.59

• tot 15 nov.: Hans Memling. Vijf

eeuwen werkelijkheid en fictie

Oud Sint-Jan Brugge

Mariastraat 38, 050/33.56.66

• tot 2 okt.: "Modigliani, de

openbaring"

Diksmuide

Ijzerheemleijn

• 24-25 sep., 1-2 okt.:

"Concrete" met werk van Ides

Debruyne, Dirk Bogaert, Willem

Cole

Jabbeke

PMCP - Museum Constant Permeke

Gistelsesteenweg 341,

059/50.81.18

• tot 16 okt.: Pierre Devos

(1917-1972)

Cultureel Centrum.

Benedengalerij

Hazelaarstraat 7, 056-22.07.68

• 3 sep.-2 okt.: Frans Masereel,

houtsneden uit de reeks "Mijn

Land"

• 15-30 okt.: Toegepaste kunst

uit Denemarken: Annie Jensen,

keramiek - Merete Zeuthen,

textiel - Knud Barslund, juwelen

• 12 nov.-11 dec.:

Retrospectieve tentoonstelling

Em Oelieden (D)

Hallen Kortrijk

• 15-23 okt.: Interieur 94

Stedelijk Museum

Broekkaai 6, 056-21.19.92

• 7 okt.-7 nov.: Vlaamse

Meesters in textiel

Loppem

Kunsthalle Lophem

Torhoutsesteenweg 52A,
050-84.02.65

- 3 sep.-okt.: Fabrice Hybert (F)

Oostende

Gallerie "De Peperbusse"

Prins Boudewijnstraat 7,
059-70.28.80

- 23 sep.-16 okt.: Jon Middlemiss: keramiek - Bernard Duthoy: uitstallkasten

- 28 okt.-20 nov.: Jef Seynave: schilderijen en grafiek - Pieter Florizoone: bronzen sculpturen

- 2-24 dec.: Fred Maës: schilderijen en installaties

Galerij Dialoog

Zwaluwstraat 131, 059/70.14.19

- 8 okt.-6 nov.: Francesc Guitart, schilderijen, collages, beschrijvende gravures, sculpturen in hout, brons en papier, kunstenaarsboeken

Museum Ensorhuis

Vlaanderenstraat 27,
059-80.53.35

- tot 31 mei 1995: "Ensor op foto", portretfoto's van Ensor uit de museumverzameling

Museum voor Moderne

Religieuze Kunst

Sint-Sebastiaanstraat 43,
059/70.86.87

- 9 okt.-31 okt.: Ben Snauwaert, 5 jaar beeldend werk. Schilderijen, tekeningen en beelden

Museum voor Schone Kunsten

Wapenplein, 059-80.53.35

- 4 sep.-9 okt.: Xavier Tricot, kunstschilder

- 21 sep.-2 okt.: Ist World Logo Design Biënnale

- 29 okt.-31 dec.: Werner Watty, kunstschilder

- 29 okt.-30 jan. 1995: Belgische bloemen- en stillevenschilderkunst 1750-1914

Provinciaal Museum voor

Moderne Kunst

059-50.81.18, Romestraat 11

- tot 25 sep.: Rik Wouters. Retrospectief
- 08 okt.-27 nov.: Jan Beekman Tentoonstellingen in het kader van Ist World Loge Design Biënnale:

- 23 sep.-6 nov.: Japan Visual Design and Logo Posters

- 23 sep.-6 nov.: Japon Joconde

- 23 sep.-6 nov.: Logo Structures

- 23 sep.-6 nov.: Museum Symbols

Roeselare

Gaselwest

Leenstraat 72, 8800 Roeselare,
051-23.37.11

- 8-23 okt.: Gie Kee, aquarellen

Waregem

Kultuurcentrum De Schakel
Schakelstraat 8, 056/62.13.40

- 24 sep.-02 okt.: Komitee Frans-Vlaanderen

- 08 okt.-23 okt.: Jozef Locquet en Julien Vandebriel

Zonnebeke

Kunstcentrum De Poort

Kasteeldomein, Ieperstraat 7,
051/77.04.41

- 9 sep.-2 okt.: Hedendaagse monumentale sculpturen

- 14 okt.-13 nov.: De binnenwereld van Gilbert Swinbergh

Nederland

Amsterdam

Joods Historisch Museum

Jonas Daniël Meijerplein 2-4,
00-31-20-625.42.29

- 23 sep.-jan. 1995: "De Groten van de Marge". Werk van Jozef en Isaac Israëls en andere Nederlands-joodse kunstenaars (1850-1945)

- 23 sep.-20 nov.: Uriel Birnbaum. De keizer en de architect

- 25 nov.-jan. 1995: Over leven in Sarajevo

Rijksmuseum

Stadhouderskade 42,
00-31-20-673.21.21

- 20 sep.-11 dec.: Schijnwerper op sculptuur

- tot 16 okt.: C.A. Lion Cachet (1864-1945)

- tot 30 okt.: Aanwinsten van de afdeling kunstnijverheid

- tot 30 okt.: Prentkunst van de Renaissance 1480-1550

- tot 6 nov.: Kleren maken de man

- 5 nov.-12 feb. 1995: Sierpapier
- 12 nov.-19 feb. 1995: Sits, geschilderde katoen uit India

Stedelijk Museum

Paulus Potterstraat 13,
00-31-20-573.29.11

- sep.: Couplet 3 met Katharina Sieverding, John Chamberlain, Günther Förg, Constant

- 3 sep.-9 okt.: Hans Broek. Schilderijen

- 9 sep.-6 nov.: Gemeentelijke kunstaankopen 1993

- tot 18 sep.: Federico Fellini. Kostuums en mode

- 23 sep.-15 nov.: De Best Verzorgde Boeken 1993

- 8 okt.-27 nov.: Asger Jorn. Overzichtstentoonstelling, 100 schilderijen en 50 tekeningen

- 15 okt.-eind nov.: Bertien van Manen. Fotografie

- 15 okt.-eind nov.: Gerard Muller. Gebruiksglas

- 15 okt.-1 jan. 1995: Günter Förg. Schilderijen en sculpturen

- 15 okt.-1 jan. 1995: Georg Baselitz. Recente schilderijen

- 15 okt.-1 jan. 1995: Eugène Leroy. "De Vier Jaargetijden", schilderijen

- 15 okt.-1 jan. 1995: David

Bade. Installatie en schilderijen

- 15 okt.-1 jan. 1995: Guido Lippens. Schilderijen

- 15 okt.-1 jan. 1995: Jos van Meerendonk. Schilderijen

- 19 okt.-27 nov.: Jan van Grunsven en Eran Schaerf

- 19 nov.-1 jan. 1995: Sieraden 1960-1990 uit Amerikaans particulier bezit

- 2 dec.-5 feb. 1995: Nederlandse tekeningen 1900-1994

- 2 dec.-5 feb. 1995: Georg Hendrik Breitner. 80 schilderijen, 50 tekeningen, 40 foto's

Van Gogh Museum

Paulus Potterstraat 7,
00-31-20-570.52.00

- tot 9 okt.: Parijse zelfportretten van Vincent Van Gogh

- 21 okt.-15 jan. 1995: Odilon Redon (1840-1916), Retrospectief schilderijen en werken op papier

- 10 feb.-5 juni 1995: "In Perfect Harmony". Schilderijen en lijst 1850-1920

Breda

Breda's Museum

Grote Markt 19,
00-31-76-22.31.10

- tot okt.: Oog op het Hof/Keuze uit eigen kunstcollectie

- 30 sep.-t/m. dec.: Scheiden van de Markt. Aanwinsten en restauraties voor een nieuw museum

- t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- t/m. dec.: Speelgoed op zolder. Keuze uit de eigen collectie

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

- 13 okt. t/m. dec.: Don Lawrence, striptekenaar. Overzichtstentoonstelling 1954-1994

00-31-73-13.38.34,

- 17 sep.-6 nov.: "De Vrede bevochten". Noord-Brabant 50 jaar bevrijd

- 1 okt.-8 jan. 1995: "Heimwee naar de klassieken". Beelden van Mathieu Kessels en zijn tijdgenoten, 1815-1840

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

- 17-24 okt.: Ver van huis - in Brabant thuis

Antwerpen

Koninklijk Museum voor Schone Kunsten

Leopold de Waelplein,
03-248.08.10

- "Van Van Eyck tot Rubens". In het najaar organiseert het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten een initiatie cursus voor iedereen met interesse voor schilderkunst. In een reeks van acht lessen schetsen docenten Peter De Laet en Nanny Schrijvers de geschiedenis van de Vlaamse schilderkunst vanaf de 15de tot de 17de eeuw.

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

- 15de tot de 17de eeuw. Data: de lessen gaan door telkens op donderdag (14.30 uur) en zaterdag (10.30 uur).

cursussen op: 02-242.01.11.

- vanaf 3 sep.: Beeldende kunst en maatschappij in de 19de en 20ste eeuw

- 17-18 sep.: Eeuwwisseling en dekadentie: Kunst en maatschappij

- vanaf 26 nov.: Aspecten van moderne en hedendaagse kunst in Vlaanderen/België

Dilbeek

vzw Culturama

Baron de Vironlaan, Dilbeek
Wie waren Horta, Hankar en van de Velde? Waarom werd Brussel de schamier van de moderne kunst?

Welke invloed hebben onze architecten gehad en welke steden zijn voor Art Nouveau interessant?

Wat is Jugendstil, wat Art Déco? Op deze en nog heel wat meer vragen over de kunststromingen begin deze eeuw geeft de basis-cursus 'Art Nouveau in België en in Europa' een antwoord. Prijs voor de 4 lessen: 1350fr. -

echtparen & 60+ 1250fr. Data: 3 t/m 17 oktober en 7 t/m 21 november. Info: 02/569.24.28 (tot 16u) of 02/569.27.74 (na 19u).

Gent

Museum Dhondt-Dhaenens

Museumlaan 14,
9831 Deurle,
09-282.51.23

- Lessenreeks: Een overzicht van moderne kunst, een inleiding tot hedendaagse kunst. Van expressionisme tot arte povera.

12 woensdagavonden van 28 sep. tot 21 dec.. Aanvang op 28 sep. om 20.00u. Bijdrage: 3.350 fr.; 3.100 voor studenten - senioren; 2.750 voor Amarantleden; 1.600 voor inwoners van St.-Martens-Latem en Deurle. Inschrijvingen enkel via het Museum Dhondt-Dhaenens

Museum van Deinze en de Leiestreek
Lucien Matthyslaan 3-5,
9800 Deinze

- 22 sep. van 15 tot 17u. geeft kunstenaar Frans Labath les naar model. Vooraf inschrijven, tel. 09-386.00.11

- 24 sep. van 10 tot 12u. geeft Frans Labath les naar model aan zijn klas. Belangstellenden kunnen dan zien hoe een les naar model gegeven wordt

Museum voor Schone Kunsten
Citadelpark, 9000 Gent,
09-222.17.03

- Ateliers voor kinderen van 6 tot 12 jaar; telkens op zaterdag tussen 10.00 u. - 12.00 u. én op woensdag tussen 14.00 u. en 16.00 u.

Prijs: 160,- fr. per keer, telefonisch in te schrijven per trimester

- Jeugdatelier tijdens de schooluren voor kinderen en

jongeren van 5 tot 21 jaar, aangepast aan het niveau en telkens voorafgegaan door een rondleiding over een bepaald thema of een bepaalde periode Prijs per leerling: 100,- fr.; gratis voor Gentenaars en Gentse scholen (behalve tijdens tentoonstellingen). Aanvragen minstens 14 dagen op voorhand

Lezingen

Gent

Hoger Instituut Sint-Lucas, Witte Zaal

Posteemestraat 64, 9000 Gent,
09-225.42.90

- 17 okt.: Lezing door Gilbert Decouvreux over het architectonische en grafische werk van de expressionistische Duitse architect Bruno Taut ("Die Stadtkrone" en "Die Auflösung der Städte")

Hasselt

Museum Stellingwerff-Waardenhoff

Maastrichterstraat 85,
011-24.10.70

De eerste zaterdag van elke maand wordt om 15 u. door een specialist een kunstwerk uit de museumcollectie voorgesteld:

- 1 okt.: Uit de lithoreeks "Heusden", Herman Gordinj, door Luc Steegen, leraar grafiek Stedelijke Academie voor Schone Kunsten Hasselt

- 5 nov.: Voorstudie van de muurschildering voor de Beurs van Antwerpen, olie op doek, Godfried Guffens, door lic. Jo Rombouts, medewerker Provinciaal Openluchtmuseum Bokrijk

- 3 dec.: Strijdtoneel van de Tiendaagse Veldtocht, Kermt 7 augustus 1831, aquarel, A. Von Geusau, door dr. Richard Boijen, titularis van het Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en van de Krijgs-geschiedenis Brussel

Waregem

Kultuurcentrum De Schakel
Schakelstraat 8, 056/62.13.40
Joseph Beuys (1921-1986).

Als mogelijke aanloop tot een bezoek aan de retrospectieve Joseph Beuys, dit najaar in Parijs, organiseert Kultuurcentrum De Schakel twee lezingen.

Kunsthistoricus Hans Martens en filosoof Paul Willemarck komen aan het woord op 27 september en 4, 11 en 18 oktober (telkens om 20 uur).

Wandelvoordrachten

Brussel

Jubelparkmuseum

Jubelpark 10, 1040 Brussel,
02-741.73.31

Wandelvoordrachten, aanvang telkens om 10.30u.. Bijdrage 150 fr.; studenten, CJP, 60+, V.E.D., Per Musea 120 fr.. Afpraak aan het onthaal aan de Albert-Elisabeth-ingang. Inl.: Educatieve en Culturele Dienst: 02-741.72.14

- 11 sep.: Pre-Islamitisch Perzië, door Greet Van Deuren
- 25 sep.: De Etrusken, door Peter Cosyns

Gent

Museum voor Schone Kunsten
Citadelpark, 09-222.17.03

- Elke zondagmiddag van 10.30 tot 12.30u. organiseert de Educatieve Dienst van het Museum in samenwerking met de Vrienden van het Museum een wandelvoordracht. Prijs: 100 fr. + 40 fr. ingang per deelnemer of 50 fr. + gratis toegang voor leden van de Vrienden van het Museum:

Theeceremonie

Jubelparkmuseum

Jubelpark 10, 1040 Brussel,
02-741.73.31

- 18 sep.: Demonstratie in het theepaviljoen van het Jubelparkmuseum. Gratis toegang. Afpraak bij de Albert-Elisabeth-ingang

Wedstrijden

- **Internationale Exlibriswedstrijd**

Het Stadsbestuur van Sint-Niklaas organiseert een Internationale Exlibris-wedstrijd, in samenwerking met het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, met als thema: "Ecologie". Er zijn verschillende prijzen aan verbonden. Drie prijzen vanwege de stad Gent, de Prijs Victor Stuyvaert, de Prijs Graphia, de Prijs van de Vriendenkring der Oud-Atheneumstudenten en de Prijs van de Vriendenkring Houtland Torhout.

Alle inzendingen moeten vóór 1 januari 1995 toekomen op adres: Internationaal Exlibriscentrum, Regentiestraat 61-63, 9100 Sint-Niklaas

- **NAQI-Prijs**

De Naqi-prijs is een jaarlijkse bekroning van drie kunstwerken welke de "Relatie Medici-patiënt" uitdrukken. De Naqi-prijs bedraagt \$ 3.000. De Naqi-prijs is bestemd voor oorspronkelijke tekeningen (potlood, houtskool, conté, inkt, pastel, aquarel, ...) en beeldhouwwerken welke aan de relatie "patiënt-medicus" expressie geven. Kunstenaars die willen deelnemen vragen meer informatie aan bij de Naqi-Stichting,

Kruisstraat 60 B,
3390 Tielt-Winge. De werken moeten voor 15 mei 1995 ingeleverd worden op bovenstaand adres.

Opendeurdagen

Kortrijk

Hallen Kortrijk

Doomiksesteenweg 216,
8500 Kortrijk

- 15-23 okt.: 14de Internationale Biënnale voor wooncreativiteit "Interieur 94". "Interieur 94" is een Europese manifestatie van uitsluitend hedendaagse wooncreativiteit. Geselecteerd door een Internationaal comité van deskundigen, worden meer dan 300 topmerken geëxposeerd: meubels, verlichting, woontextiel, keukens, sanitair, woonaccessoires uit meer dan 15 landen. Dagelijks van 10 tot 19u.. Inl. 056-22.95.22

Oostende

Thermae Palace Hotel -

Venetiaanse Gaanderijen -

Casino-Kursaal - Stedelijk

Museum voor Schone Kunsten -
Museum voor Schone Kunsten -
Media Center

- 21-30 sep.: "World Symbol Festival 1994 Oostende": bezoekers kunnen kennis maken met het werk van honderden internationale top-designers, leidinggevende designbureaus en de pioniers op het gebied van de visuele communicatie en logo-design. Top-designers uit meer dan 40 landen uit de vijf continenten zullen persoonlijk aanwezig zijn. Er zijn diverse tentoonstellingen, gastsprekers, videoshows, enz. De inschrijvingskosten omvatten de diverse conferenties, de eetmalen, het banket en alle recepties, opening- en sluitingrecepties, het speciale Biënnale Album en de uitvoerige congres documentatie. Alle informatie: tel. 03-484.55.11 of fax 03-484.58.63

Oproep

Verzamelaars die stillevens of bloemstukken bezitten van Belgische meesters uit de periode 1750-1914 en die wensen uit te lenen, mogen contact opnemen met de Directie van de Stedelijke Musea, Wapenplein, 8400 Oostende, 059-80.53.35. De tentoonstelling "Belgische Stilleven- en Bloemenschilderkunst loopt van 30 okt. tot 31 jan. 1995

Beurzen

Brugge

Memling op de 11de Internationale Antiekbeurs

29 oktober t/m 6 november

In de middeleeuwse hallezalen onder het Brugse Belfort loopt van 29 oktober tot 6 november de Internationale Kunst- en Antiekbeurs van Brugge. De beurs staat dit jaar in het teken van het Memlingjaar.

De Brugse Antiekbeurs is elk jaar een eclatant uitstalraam voor de mooiste en meest waardevolle stukken van een zestigtal antiquairs en kunsthandelaars uit binnen- en buitenland. In het indrukwekkende kader van de hallezalen tonen zij hun fijnste antikwiteiten.

De Memlingtentoonstelling sluit zijn deuren op 15 november. U kan dus een bezoek aan de Kunst- en Antiekbeurs Brugge combineren met een bezoek aan de Memlingtentoonstelling. Voeg bij deze twee exquise culturele ingrediënten nog een rustige herfstwandeling door het 'altijd scone' Brugge en besluit met een culinair dessertje in één van de vele Brugse restaurant. Zo kent u ons recept voor een geslaagde uitstap.

De 11de Internationale Antiekbeurs loopt van 29 oktober tot en met 6 november, dagelijks van 14 tot 20 uur. De toegangsprijs bedraagt 300 fr. Informatie: 050/35.40.07 (tijdens de beurs: 050/34.62.92).

BRTN

Departement Cultuur
Tekens op TV2,
elke dinsdag 20 u.

06.09 Restauratie Vooruit Gent
13.09 George Grad (10 jaar overleden)

20.09 Voyage à Paris (H)
27.09 Brushes at War! n.a.v. 50 jaar bevrijding Potret van Engelse cartoonist Giles

04.10 Octave Landuyt (H)

11.10 Hans Memling

18.10 Hoe waar vals kan zijn. Over fotografie en de leugen

25.10 Praag

01.11 City of the Steppes (artistieke kijk op Mongolië)

08.11 A Footnote in History (Oost-Duitse kunstenaars over de Duitse éénmaking, 5 jaar na de val van de Muur)

15.11 Roy Rogers Portret van een zingende cow-boy

Voor de eerste maal en niet te missen in uw collectie:

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen

EXTRA NUMMER verschijnt op 5 september 1994

GOTISCHE BEELDHOUKUNST

Van 19 september tot 27 november loopt dit jaar in het Genste Museum voor Schone Kunsten de tentoonstelling

MEESTERWERKEN VAN DE GOTISCHE BEELDHOUKUNST.

Talrijke meesterlijke sculpturen uit de tijd van Van Eyck, afkomstig uit Europese openbare en privé collecties, zullen daar te bewonderen zijn.

Vlaanderen en Wallonië tellen evenwel nog een belangrijk aantal parels van gotische beeldhouwkunst die niet konden of mochten worden verplaatst.

In deze EXTRA EDITIE van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen

wordt een overzicht geboden van deze "schatten te velde": een nuttige aanvulling bij de tentoonstelling in het Museum.

Auteur is Jan Klinckaert, die ook zeer nauw bij de samenstelling van de tentoonstelling betrokken is.

U kunt de uitgave gebruiken als een leidraad voor een bezoek aan de besproken beeldhouwwerken. Dit overzicht telt 40 pagina's en is rijkelijk geïllustreerd in kleur en zwart-wit. De uitgave werd uitgevoerd net zoals een aflevering van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen en past in uw opbergband.

Dit extra nummer is niet in uw abonnementsgeld begrepen.

**Waar wordt
het extra nummer
aangeboden?**

•
**IN VOORVERKOOP
MET GRATIS TICKET**
bij Openbaar Kunstbezit
in Vlaanderen:
150,-fr.
(uitzonderlijk aanbod
voor abonnees)

•
TIJDENS DE EXPOSITIE
in het Museum
voor Schone Kunsten
in Gent:
210,-fr.

*Uitzonderlijk aanbod voor abonnees
van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*

• Bij bestelling van een extra nummer (U betaalt hiervoor 150,-fr.) wordt U een toegangsticket voor de tentoonstelling aangeboden in het Museum voor Schone Kunsten in Gent. De waarde van dit ticket bedraagt: 150,-fr.!!!! Dit aanbod geldt uitsluitend voor abonnees en er wordt slechts 1 gratis ticket per abonnee aangeboden. Ook indien U als abonnee meerdere exemplaren van het extra nummer bestelt, wordt maar 1 gratis ticket aangeboden.

*Hoe kan U bestellen
bij Openbaar Kunstbezit
in Vlaanderen?*

• Door storting van 150,-fr.
op rekeningnummer
448-0007361-87
van Openbaar Kunstbezit
in Vlaanderen in Tielt
vermelding "extra nummer".
• Vanuit Nederland:
9,5 NLG op giro 135.20
van OKV in Tielt.